

Міністерство освіти та науки України
Карпатський національний університет імені Василя Стефаника
Педагогічний факультет

Кафедра педагогіки початкової освіти та освітніх інновацій

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти
на тему:

«ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ НА ЗАСАДАХ ПЕДАГОГІКИ ПАРТНЕРСТВА»

Виконала: здобувачка вищої освіти
ОПП «Початкова освіта», спеціальності
А3 Початкова освіта, групи ПОзм-22
Мартинюк Валентина Михайлівна
Науковий керівник: **Русин Г.А.**
доктор педагогічних наук, професор
Рецензент: **Зозуляк-Случик Р.В.**
доктор педагогічних наук, професор

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК, 2025

АНОТАЦІЯ

Мартинюк В. Виховання толерантності в здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства. Рукопис. 2025.

Кваліфікаційна робота на здобуття другого (магістерського) освітнього рівня зі спеціальності АЗ «Початкова освіта», Карпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, 2025.

У роботі уточнено сутність ключових понять дослідження: «толерантність», «толерантність молодших школярів», «вихованість толерантності в учнів молодшого шкільного віку»; схарактеризовано сутнісні характеристики педагогіки партнерства; обґрунтовано педагогічні умови виховання толерантності в здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства (використання доцільних методів і форм виховання толерантності в здобувачів початкової освіти; удосконалення змісту позаурочної діяльності шляхом реалізації циклу годин спілкування «Толерантність як запорука людяності»; узгодження виховних позицій вчителів початкових класів і батьків у вихованні толерантності в здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства); визначено критерії (когнітивний, мотиваційно-ціннісний, діяльнісно-поведінковий) з відповідними показниками та рівні вихованості толерантності в здобувачів початкової освіти (високий, середній, низький); подальшого розвитку форми і методи роботи з виховання толерантності в здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства.

Ключові слова: толерантність, педагогіка партнерства, виховання толерантності, педагогічні умови, здобувачів початкової освіти.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ НА ЗАСАДАХ ПЕДАГОГІКИ ПАРТНЕРСТВА	9
1.1. Аналіз поглядів вітчизняних та зарубіжних вчених проблеми виховання толерантності здобувачів початкової освіти.....	9
1.2. Сутнісні характеристики педагогіки партнерства	19
Висновки до першого розділу	24
РОЗДІЛ 2. ДІАГНОСТИКА РІВНІВ ВИХОВАНOSTІ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ	26
2.1. Критерії, показники та рівні вихованості толерантності здобувачів початкової освіти	26
2.2. Перевірка вихованості толерантності здобувачів початкової освіти.....	29
Висновки до другого розділу	40
РОЗДІЛ 3. ОБГРУНТУВАННЯ ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ НА ЗАСАДАХ ПЕДАГОГІКИ ПАРТНЕРСТВА	42
3.1. Зміст та процедура формувального етапу експерименту	42
3.2. Динаміка рівнів вихованості толерантності здобувачів початкової освіти	57
Висновки до третього розділу.....	64
ВИСНОВКИ	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	72
ДОДАТКИ	80

ВСТУП

Актуальність проблеми. Повномасштабна війна росії проти України загострила перед нашою державою й перед усім світом проблему існування різних народів, культур. У зв'язку з цим, надзвичайно важливим завданням сьогодення є проблема виховання толерантності як моральної якості особистості, в основі якої – ціннісне ставлення до інтересів, переконань, звичок та поведінки іншої людини, прагнення досягти взаєморозуміння без застосування насилля.

Виховання толерантності, як форми і способу міжособистісної взаємодії, як моделі поведінки, в дитячому середовищі набуває особливої значущості і є однією з найважливіших проблем освітнього процесу. В рамках освітніх стандартів нового покоління головне навантаження і відповідальність за якість виховання свідомої і стійкої толерантної поведінки лягає саме на освітнє середовище, на педагогів - вчителів, вихователів, соціальних педагогів, психологів та ін.

У сучасних умовах модернізації освіти та становлення Нової української школи головним завданням закладу загальної середньої освіти є створення умов для засвоєння правильної системи цінностей, які в майбутньому впливатимуть на визначення життєвих орієнтирів. Тому саме на школу покладено обов'язок виховання підростаючого покоління в дусі толерантності.

Важливість проблеми очевидна: молодший шкільний вік є сенситивним для соціалізації особистості дитини, тому що шкільне середовище має багато чинників, що спонукають дитину долучатися до норм і цінностей суспільства, інтеріоризувати їх, виробляючи потрібні форми поведінки і спілкування. Крім того, саме в молодшому шкільному віці закладаються основи етики, оформляються і зміцнюються індивідуальні варіанти ставлення до себе і оточуючих. Тому освітній процес повинен бути скерований не лише на засвоєння знань, умінь і навичок, але й «прищеплювати» та розвивати в учнях

моральні якості, людяність, повагу, відповідальність, милосердя, співчуття, задля збереження національних цінностей та свідомості нації.

На пріоритетності морального виховання молодого покоління, виховання толерантної особистості наголошується в державних документах: Законах України «Про освіту» (2017) [28], «Про повну загальну середню освіту» (2020)[29], Державному стандарті початкової освіти (2018) [25], Концепції Нової української школи (2016) [43].

Варто відзначити, що проблема виховання толерантності в молодого покоління знайшла своє відображення у педагогічній спадщині (Г. Ващенко [9], Я. Корчака [44], М. Монтессорі [54], В. Сухомлинського [71], Р. Штайнера [32] та інших).

Питання виховання толерантності перебувало у полі зору сучасних філософів (Л. Глинської [15], О. Гриви [20], І. Лисак [51], М. Пірен [59], Т. Сагановської [66], П. Сауха [67], Г. Склярів [15] та інших); психологів (Г. Балла [2], І. Бека [5], В. Галузяка [14], О. Кононко [41], С. Максименка [52], О. Шаюк [78] та інші).

Проблема виховання толерантності означена у працях сучасних вчених-педагогів (Л. Бернадської [3], О. Докукіної [26], Л. Канішевської [34], В. Нечерди [56], А. Ремньової [61], О. Савченко [65], А. Сиротенка [69] та інших). Вивченню проблеми толерантної особистості присвячено дослідження зарубіжних вчених (К. Грант [81], М. Конше [82], Р. Крісті [83], Б. Рієрдон [62], К. Роджерс [84] та інші).

Питання педагогіки партнерства стали предметом наукових пошуків (Н. Бібік [57], Л. Гончар [16], В. Ковальчук [39], Н. Коханової [45] та інших).

Актуалізація даної проблеми зумовила виокремлення в педагогіці такого напрямку, як педагогіка толерантності, головними завданнями якої є збагачення підростаючого покоління моральними уявленнями та поняттями, що формуватимуть у них гуманістичний світогляд, який буде корисним в дорослому житті і сприятиме не лише вирішенню багатьох проблем, а й взагалі їх уникненню. Це такі важливі якості особистості, як шанобливе ставлення до

представників інших культур, повага до інших точок зору, вміння йти на компроміс, вести діалог та інше. Виховання саме таких якостей гарантуватиме в майбутньому забезпечення мирного співіснування не лише в нашій державі, а й на планеті взагалі.

Однак, незважаючи на наявність зазначених досліджень, недостатньо висвітленою є проблема виховання толерантності в здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства, а також виявлені суперечності зумовили вибір теми дослідження – *«Виховання толерантності в здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства»*.

Мета дослідження – обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови виховання толерантності в здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства.

Завдання дослідження:

1. шляхом теоретичного аналізу наукових джерел з проблеми дослідження уточнити зміст понять: «толерантність», «толерантність молодших школярів», «вихованість толерантності в учнів молодшого шкільного віку»;

2. розкрити сутнісні характеристики педагогіки партнерства;

3. визначити критерії, показники та схарактеризувати рівні вихованості толерантності в здобувачів початкової освіти;

4. обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови виховання толерантності в здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства.

Об'єкт дослідження – процес виховання толерантності в здобувачів початкової освіти.

Предмет дослідження – педагогічні умови виховання толерантності в здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства.

Для вирішення поставленої мети та завдань використано такі *методи* дослідження:

теоретичні: аналіз філософської, психологічної, педагогічної літератури для уточнення змісту понять: «толерантність», «толерантність молодших школярів», «вихованість толерантності в учнів молодшого шкільного віку»; визначення сутнісних характеристик педагогіки партнерства; синтез, порівняння, класифікація й узагальнення теоретичних та емпіричних даних – для визначення критеріїв, показників вихованості толерантності в молодших школярів; обґрунтування педагогічних умов виховання толерантності в молодших школярів у Новій українській школі на засадах педагогіки партнерства;

емпіричні: бесіда, анкетування, метод незакінчених речень, вирішення проблемних ситуацій, педагогічне спостереження – для діагностування рівнів вихованості толерантності в молодших школярів; педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний, контрольний етапи) – для перевірки ефективності обґрунтованих педагогічних умов виховання толерантності в молодших школярів у Новій українській школі на засадах педагогіки партнерства;

методи математичної статистики – якісний і кількісний аналіз – для визначення достовірності отриманих експериментальних даних для проведення порівняльного аналізу результатів дослідження.

Практичне значення одержаних результатів полягає у впровадженні обґрунтованих педагогічних умов виховання толерантності в молодших школярів у Новій українській школі на засадах педагогіки партнерства, а також методики діагностики рівнів вихованості толерантності в молодших школярів.

Матеріали та висновки дослідження можуть бути використані у практичній роботі вчителів початкових класів, розробці методичних рекомендацій з проблеми виховання толерантності в учнів початкових класів у Новій українській школі на засадах педагогіки партнерства.

Експериментальна база. Експериментальна база дослідження проводилась в

експериментальний клас (26); 2-Б контрольний клас (28) та 15 вчителів початкових класів.

Апробація результатів дослідження. Основні результати наукового дослідження з проблеми виховання толерантності в здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства висвітлювались у виступах на конференціях, семінарах, зокрема: II Міжнародна науково-практична конференція «Розвиток освіти в європейському просторі: національні виклики та транснаціональні перспективи» (14-15 квітень 2025 р., м. Ніжин); V всеукраїнська студентська науково-практична конференція «Нова українська школа в дії: актуальні проблеми методик навчання та стратегії розвитку» 14 травня 2025 року, м. Рівне); участь в науково-практичній конференції з міжнародною участю «Молодь і освіта в умовах викликів XXI століття» (30.05.2025) м.Івано-Франківськ, друк статті «Виховання толерантності здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства» в українсько-польському збірнику матеріалів науково-практичної конференції з міжнародною участю «Молодь і освіта в умовах викликів XXI століття». Івано-Франківськ: Супрун В.П., 2025. 224 с.

Структура роботи. Дипломна робота складається з вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ НА ЗАСАДАХ ПЕДАГОГІКИ ПАРТНЕРСТВА

1.1. Аналіз поглядів вітчизняних та зарубіжних вчених проблеми виховання толерантності здобувачів початкової освіти

Сучасні дослідження гармонійного виховання особистості, зокрема питання толерантності, охоплюють широкий спектр дисциплін, таких як філософія, історія, етика, культурологія, педагогіка та психологія. Це пов'язано з тим, що проблема виховання толерантності вивчається в контексті культурологічних, філософських та педагогічних аспектів розвитку особистості школяра. Для глибшого розуміння поняття толерантності в сучасній педагогіці та формування власного бачення цієї категорії необхідно звертатися до генези питання толерантності в зарубіжній і українській науці.

Аналіз наукових досліджень закордонних науковців свідчить, що дефініція «толерантність» не існувало в античності, Середньовіччі та до початку XVI століття. Однак, у наукових джерелах знаходяться передумови для формування сучасного розуміння цього терміну, серед яких найбільш значущими є: філософські роздуми про гармонійні відносини в державі, міркування про відносність істини, а також етико-філософські концепти, як терпимість, любов, дружба між людьми та стриманість. Хоча в часи Античності тема толерантності ще не набула такого розголосу, її мотиви можна простежити у висловлюваннях таких відомих мислителів, як: Аристотель, Сократ, Демокрит, Платон, Сенека, Геродот та ін.

Допускаємо, що використання поняття «терпимість» в літературі зазначеного історичного періоду – це перший крок на шляху до сьогоденного тлумачення толерантності, саме тому вважаємо за необхідне в подальшому дослідженні простежити становлення феномену толерантності, за основу взявши поняття «терпеливість», «терпимість», «істина», «дружба» та «співдружність», «любов» і

«добродетель» у працях філософів, оскільки зазначені поняття 10 можна віднести до сутнісного змісту сучасного розуміння і трактування поняття «толерантність».

Аналіз наукових праць з проблеми толерантності дозволяє уточнити її види:

- комунікативна толерантність (настановлення на позитивну комунікацію);
- педагогічна толерантність (володіння вміннями толерантної взаємодії) [35, с. 58];
- соціальна толерантність ;
- релігійна толерантність (терпимість до представників іншої віри);
- політична толерантність (визнання права іншого бути прихильником будь-якої політичної партії) ;
- вікова толерантність (визнання рівності та цінності різних поколінь);
- гендерна толерантність;
- міжнаціональна толерантність (визнання цінності й рівності представників інших етносів) [56, с. 47];
- міжособистісна толерантність (ціннісне ставлення до іншої людини, незалежно від раси, орієнтації, культурної приналежності) [3, с. 46].

Розглянемо проблему толерантності в працях сучасних філософів.

Науковець Т. Сагановська розглядає толерантність як важливу складову частину принципу ненасилля. Вона зазначає, що саме у філософії ненасилля укладено сенс толерантності, оскільки: по-перше, ненасилля передбачає вирішення особистих і суспільних суперечок через співпрацю та толерантність; по-друге, ненасильницькі форми боротьби є масовими і вимагають активної участі та свідомих рішень індивідів, втягнутих у конфлікт; по-третє, ненасилля вимагає від індивіда напруження пізнавальних сил, виявлення духовної стійкості [66, с. 96].

Т. Сагановська визначає поняття «толерантність» як соціально-етичну настанову особистості, яка у своїй основі містить ненасильницькі принципи, передбачає не тільки прийняття іншого, а й позитивну спрямованість,

креативність і розвиток здатності контролювати свої вчинки у взаєминах з іншими людьми [66, с. 97].

Науковець В. Дудченко у статті «Толерантність – ключовий елемент духовного розвитку людства» стверджує, що обидва терміни «толерантність» і «терпимість» включають в себе значення поваги і прийняття людини інших поглядів, що передбачає зацікавлене ставлення до іншого. У той же час, прояв таких почуттів не означає відмови від особистих поглядів і переконань, що свідчить про відкритість учасників діалогу, про їхнє «взаємопроникнення» [27, с. 40].

Розглядаючи поняття «толерантність», дослідник І. Лисак визначає його як особистісну якість, яка має наступну структуру: когнітивний компонент; емоційний; ціннісний і діяльнісний [51, с. 259].

Дослідниця О. Грива у статті «Проблема толерантності молоді в філософсько-освітній парадигмі наголошує на необхідності ціннісного аспекту у розумінні поняття «толерантність» [20].

Цінним щодо розуміння поняття «толерантність» є визначені П. Саухом, І. Саух соціально-комунікативні та виховні функції міжособистісної толерантності [67].

Вивчення праць сучасних філософів з проблеми толерантності дозволяє стверджувати, що вище згаданий феномен розглядається, як:

- важлива складова частини принципу ненасилля (Т. Сагановська [66]);
- принцип взаємодії, цінність, ціннісний орієнтир (К. Апель [1], П. Лисак [51]);
- готовність сприйняття інших людей такими, якими вони є (О. Грива [20]);
- розуміння взаємозв'язку понять «толерантність, «інтолерантність»; нова модель «освіти для миру», яка ґрунтується на принципах людиноцентризму, толерантності, діалогічного і відкритості (П. Саух, І. Саух)[67].

Проблема толерантності знайшла відображення і в психології. У статті О. Кононко «Проблема толерантності в контексті особистісно орієнтованої моделі спілкування» зазначається, що феномен «толерантність» може використовуватись у трьох розуміннях. По-перше, як терпиме ставлення до чужих думок, вірувань, поведінки. По-друге, як вміння брати до уваги іншого, визнавати його «Я» не менш значимим за власне. По-третє, як здатність організму переносити негативні впливи того чи іншого фактору середовища [41, с. 5–10].

Н. Губа, Ж. Гладких [22]. у статті «Теоретичний аналіз психологічних чинників, які впливають на формування толерантності» характеризують феномен «толерантність» на мікро-, мезо- й макрорівнях.

Аналіз праць сучасних вчених-психологів дозволяє стверджувати, що поняття «толерантність» розглядається як:

- терпиме ставлення до чужих думок, вірувань (О. Кононко[41], О. Шаюк [78]);
- діалог, співробітництво, побудова партнерських стосунків (Г. Балл[2]);
- ціннісне ставлення до іншої людини, повага до людської гідності (І. Бех[5])
- емоційна стійкість особистості (М. Галузяк [14]).

Проблема толерантності знайшла широке відображення і в педагогіці. Український педагогічний словник за редакцією С. Гончаренка визначає феномен «толерантність» як «терпимість до чужих думок і вірувань, особистісну якість, ознаку гуманної людини»[76, с. 461].

Протилежними до феномена «толерантність» є – «інтолерантність».

Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає феномен «інтолерантність», як «негативні, агресивні прояви, спрямовані проти когось, чий спосіб життя, погляди, особистісні або культурні особливості викликають несхвалення або неприязнь»[10, с. 249].

Суголосною щодо визначення феномена «інтолерантність» є позиція І. Бідонько, яка у статті «Толерантність та інтолерантність як особистісна характеристика старшокласника» визначає риси інтолерантної особистості: неприйняття, байдужість, несприманість, агресивність, конфліктність, маніпулювання тощо. Дослідниця зазначає, що існує ситуативна та особистісна інтолерантність. Стійка особистісна інтолерантність розглядається як схильність людини поводитися інтолерантно у відносинах з іншими [7, с. 185].

Проблема виховання толерантності в молодого покоління знайшла відображення у педагогічному доробку класиків педагогічної думки (Г. Ващенко [9], Я. Корчак [44], М. Монтессорі [54], В. Сухомлинський [71], Р. Штайнер [32] та інші).

Педагогічна система М. Монтессорі побудована на принципах поваги до дитини, учителів, батьків, навколишнього світу [54].

Австрійський вчений-педагог Р. Штайнер одним із головних принципів Вальдорфської педагогіки вважав принцип терпимості [32].

Особливий інтерес з точки зору педагогіки толерантності має «педагогіка серця» Я. Корчака. Великий педагог наголошував на необхідності виявлення глибокої поваги до внутрішнього світу вихованця, створення атмосфери взаємної довіри, терпимого ставлення до іншої людини [44, с. 112].

Український педагог Г. Ващенко у праці «Виховний ідеал» підкреслював необхідність гуманістичного виховання, закликав виховувати в молодого покоління любов до рідного краю, шанобливе та справедливе ставлення до інших народів [9, с. 102].

Вагомий внесок у педагогіку толерантності зробив видатний український педагог В. Сухомлинський [71]. Він вважав, що дитина є найвеличнішою із всіх цінностей світу й закликав вірити в безмежні можливості вихованця, виявляти любов та терпиме ставлення до дитини.

В. Сухомлинський стверджував, що в молодшому шкільному віці необхідно виховувати в дитини співчуття, милосердя, турботу, чуйність, доброту, гуманність, звертати увагу на стан оточуючих людей [71, с. 7].

Проблема виховання толерантності в підростаючого покоління знайшла відображення в працях сучасних вчених-педагогів: Л. Бернадської [3], Н. Бессараб [4], О. Докукіної [26], Л. Канішевської[34], В. Нечерди[56], А. Ремньової [61], Б. Рієрдон[62], О. Савченко [65], А. Сиротенка[69], І. Сухопарі[72], В. Ягоднікової[80] та ін.

У дослідженні А. Ремньової «Виховання толерантності в учнів 5-7 класів у процесі вивчення історії» узагальнено теоретичні підходи до змісту поняття «толерантність» [61, с. 15]. А. Ремньовою було виявлено та апробовано педагогічні умови виховання толерантності в здобувачів початкової освіти, а саме: актуалізація мотиваційної готовності суб'єктів процесу виховання до організації толерантного освітнього простору; орієнтація змісту програм та навчального курсу історії на розширення знань з проблеми толерантності; організаційно-методична підготовка вчителів історії з метою оволодіння технологіями виховання в учнів толерантності; упровадження у виховну роботу з учнями особистісно-орієнтованих методів та інтерактивних технологій формування толерантності [61, с. 16].

Науковець В. Нечерда, досліджуючи проблему виховання толерантності у старших підлітків у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи, визначає толерантність як складну морально-етичну якість особистості, що виявляється в розумінні розмаїття й неоднозначності цього світу, а також у ціннісному ставленні й позитивній взаємодії людини з навколишньою дійсністю і характеризується психологічною готовністю та здатністю людини до розуміння і співробітництва з іншими людьми, її повагою до різноманітних прав і свобод інших членів світової спільноти, визначенні їх рівноправності й рівноцінності [56, с. 221].

У програмі позаурочної діяльності «Толерантний світ», завданнями якої є: ознайомлення учнів початкової школи з правилами

толерантного спілкування; збагачення уявлень дітей про толерантність та толерантну особистість; створення умов для виявлення толерантних вчинків, дослідниця пропонує серію виховних годин для учнів 1–4-х класів [72].

Також І. Сухопара здійснює диференційований підхід до учнів початкових класів, які виявили різний рівень сформованості толерантності.

У статті «Виховання толерантності учнів як педагогічна проблема» В. Ягоднікова, зазначає, що толерантність є основою педагогічної взаємодії вчителя і учня, сутність якої полягає у створенні оптимальних умов для навчання прийняття іншого як важливого і цінного, критичного ставлення до власних вчинків і думок [80, с. 351].

Нам імponує думка О. Докукіної, яка стверджує, що перед педагогом постає важливе завдання – виховання в учнів толерантності. Педагог має: по-перше, приймати й розуміти культурну ідентичність вихованців; по-друге, аналізувати власні культурні упередження та працювати над їхнім подоланням; по-третє, розвивати критичне мислення та здатність до рефлексії; по-четверте, вміти вирішувати конфлікти, керуючись принципами ненасилля; по-п'яте, створювати атмосферу толерантності в учнівському колективі [26, с. 91–94].

Дослідниця М. Горват зазначає, що сучасна початкова школа має навчити дітей толерантності, а саме: навчати молодших школярів розуміти інших людей; вчити дітей взаємодопомозі та взаємодії з іншими людьми; вчити мирно розв'язувати конфліктні ситуації; виховувати моральні якості особистості: доброту, милосердя, чуйність, співчуття, гуманність [18, с. 151].

У статті Н. Кічук «Виховання толерантної особистості в полікультурному середовищі» [38] визначаються кілька рівнів толерантності.

Перший рівень – толерантність виявляється як терпимість, завдяки якій особистість стримує негативне реагування на морально значущий фактор. На думку дослідниці, в даному випадку терпимість слід розглядати як нерішучість, байдужість, уповільненість реакції.

Другий рівень – передбачає готовність особистості до розуміння інших людей на основі загальнолюдських цінностей.

Третій рівень – критичний діалог й розширення власного досвіду внаслідок критичного осмислення різних думок, позицій [38, с. 82].

Науковці А. Гончаренко, В. Кузьменко розглядають толерантність як запоруку діалогу культур. Вони стверджують, що одним із шляхів виховання толерантності в підростаючого покоління є полікультурна освіта [49, с. 11].

Проблема толерантності в педагогіці розглядається також у контексті «педагогіки миру», орієнтованої на виховання в молоді миролюбства; поваги до представників інших етнічних груп; розв'язання спірних проблем ненасильницьким шляхом [69].

Дослідник Бетті Е. Рієрдон [62] виділяє основні напрямки педагогічної діяльності в процесі навчання толерантності. По-перше, доброзичливе усвідомлення в своєму середовищі представників інших культур; по-друге, визнання позитивних аспектів різноманітності; по-третє, розуміння унікальності; по-четверте, додатковість як принцип відношення до розбіжностей; по-п'яте, взаємність, як основа прагнення до співробітництва; по-шосте, визнання взаємозалежності людського існування і універсальності ряду цінностей [62, с. 52–54].

Цінним у контексті проблеми виховання толерантності в учнівської молоді є ряд принципів, розроблених К. Роджерсом: поважати вихованців [63, с. 59–63].

Аналіз досліджень сучасних вчених-педагогів доводить, що «толерантність» це:

– розуміння розмаїття та неоднозначності цього світу, характеризується здатністю людини до співробітництва з іншими людьми [56, с. 221];

– ціннісне ставлення до інших людей, оточуючого середовища, самого себе (Л. Бернадська [3]), (І. Таргоній [73]); виявляється в гуманності, доброзичливості, здатності вступати в діалогічну взаємодію

(Л. Канішевська[34, с. 135]); характеризується повагою до інших людей, прагненням досягти злагоди (І. Таргоній [72, с. 4]);

- запорука діалогу культур (А. Гончаренко, В. Кузьменко[49] та інші);
- соціальна та особистісна цінність, усвідомлення учнем необхідності терпимого та доброзичливого ставлення до відмінностей між людьми (О. Савченко [65, с. 5]),
- педагогіка миру (А. Сиротенко[69] та інші).

Основними завданнями педагогіки толерантності є: визнання дитини найвищою цінністю; виховання на ненасильницькій основі; виявлення доброзичливості, гуманності, співчуття, терпіння, довіри, поваги до учня; діалогічне спілкування [73, с. 42].

Аналіз філософських, психологічних, педагогічних досліджень з проблеми толерантності дозволяє уточнити сутність поняття *«толерантність»* як моральної якості особистості, в основі якої – ціннісне ставлення до інтересів, переконань, звичок та поведінки іншої людини; виявляється в прагненні досягти взаєморозуміння без застосування насилля.

Схарактеризуємо сенситивність здобувачів початкової освіти у контексті проблеми виховання толерантності. У молодшому шкільному віці діти починають виявляти цілеспрямованість, витримку, наполегливість [35, с. 79]. Учні молодшого шкільного віку наслідують поведінку дорослих, важливого значення набуває спілкування дитини з однолітками, коли засвоюються відносини дружби, лідерства [21, с. 5].

Відтак, молодший шкільний вік є сенситивним щодо виховання толерантності, оскільки у цей віковий період формується емоційно-почуттєва, волева, мотиваційна сфери особистості; високі форми почуттів – інтелектуальні, етичні, естетичні; переважає емоційна сфера у сприйнятті оточуючих; розвивається здатність до емпатії та емоційної рефлексії [35, с. 86]; учні молодшого шкільного віку навчаються аналізувати дії, вчинки однолітків, удосконалюють навички спілкування [4, с. 50].

Однак, обмежений моральний досвід здобувачів початкової освіти підкреслює необхідність проведення систематичної роботи з виховання толерантності в учнів цього вікового періоду.

Вивчення сенситивності молодшого шкільного віку щодо виховання толерантності здобувачів початкової освіти дозволило уточнити сутність поняття *«толерантність молодших школярів»* як особистісної моральної якості, що виявляється в терпимому ставленні до іншої людини, співпраці, доброзичливості, співчутті, гуманності, повазі.

Визначено структурні компоненти толерантності молодших школярів: когнітивний, мотиваційно-ціннісний, діяльнісно-поведінковий.

Когнітивний компонент включає знання про якості толерантної особистості, усвідомлення значущості толерантності в житті людини та суспільства.

Мотиваційно-ціннісний компонент відображає емоції, цінності, потреби, мотиви, спрямовані на виявлення якостей толерантної особистості (доброзичливості, співчуття, терпимого ставлення до іншої людини).

Діяльнісно-поведінковий компонент характеризується виявленням якостей толерантної особистості в процесі міжособистісного спілкування; вміння співпрацювати.

«Вихованість толерантності в учнів молодшого шкільного віку» розглядаємо як результат спеціально організованого виховного впливу, спрямований на набуття знань про толерантність, формування толерантної свідомості та досвіду толерантної поведінки.

1.2. Сутнісні характеристики педагогіки партнерства

У нашому дослідженні, «партнерство» характеризує «... певну форму взаємодії між суб'єктами діяльності» [16, с. 314], в основу якого покладаються: діалог, взаємодія, взаємоповага, добровільність участі та позитивне ставлення до спільної діяльності.

Окрім партнерства існують такі форми взаємодії як: підпорядкування, компроміс, конкуренція, уникання, співробітництво, співпраця [39, с. 6].

Основними ціннісними установками в умовах партнерської взаємодії суб'єктів визначаються: визнання іншого як рівноправного, рівноцінного партнера; терпиме ставлення до інакшості партнера; установка на несиловий (домінуючий) вплив, а з урахуванням сили аргументів; дотримання добровільності, чесності, співробітництва, готовності до індивідуальної та колективної відповідальності за дії та результати партнерської взаємодії [39, с. 8].

Нова українська школа працює на засадах педагогіки партнерства, методологічну основу якої складає гуманна педагогіка. В. Ковальчук виокремлює основні ідеї педагогіки партнерства: по-перше, прийняття особистості такою, якою вона є; по-друге, обов'язкова діалогічна (полілогічна) взаємодія; по-третє, знання є необхідною умовою творчості, розвитку й саморозвитку особистості; по-четверте, виховання особистості самим життям, з врахуванням її потреб, інтересів; по-п'яте, любов, довіра, можливість вільного вибору, творчості, інновації, радість пізнання і спілкування – основні принципи взаємодії учасників педагогічного процесу [39, с. 11].

Основою педагогіки партнерства є діалогічне спілкування, довіра у відносинах і стосунках між учителем, учнем і батьками. Педагог має вибудовувати спілкування з учнями, батьками з опорою на суб'єкт - суб'єктну взаємодію, орієнтуватися на розвиток дитини.

Розробники Концепції «Нова українська школа» зазначають, що існують причини, чому необхідно працювати в закладах загальної середньої освіти за принципами педагогіки партнерства. Серед таких причин:

- 1) включення батьків до організації та здійснення освітнього процесу, що є суттєвим внеском у створенні розвивального середовища;
- 2) спільне вирішення проблем, що згуртовує шкільний та батьківський колективи;

3) у процесі спілкування, який ініціюють усі сторони (і школа, і батьки, і діти), формується довіра й порозуміння між усіма учасниками освітнього процесу;

4) є можливість оперативно реагувати на актуальні виклики;

5) обмін ідеями, який відбувається у взаємодії батьків, дітей та вчителів;

6) колективна співпраця, що сприяє виявленню активності, досягненню кращих результатів, зміні освітнього середовища;

7) співпраця педагогів з дітьми на засадах педагогіки партнерства сприяє встановленню довірливих стосунків, оскільки враховується позиція, думка, інтереси інших сторін у поєднанні з відповідальністю;

8) педагогіка партнерства сприяє створенню атмосфери, у якій найкраще розкривається потенціал кожного учня й учениці, формуються ініціативність, креативність, відповідальність;

9) партнерство знижує рівень стресу, сприяє створенню атмосфери нетравмуючого середовища;

10) партнерська взаємодія між учасниками освітнього процесу готує молодих людей до ролі активних громадян [57, с. 14–15].

Дослідниця В. Ковальчук, узагальнюючи різні аспекти сутності партнерства, визначила основні ознаки партнерської взаємодії суб'єктів:

- взаємообумовлений контакт і вплив суб'єктів один на одного для вирішення питань;

- взаємодія, спрямована на прийняття рішень, коригування цілей, дії і поведінки суб'єктів;

- толерантне ставлення учасників до позиції партнерів;

- рівноправність сторін у виборі шляхів вирішення питань;

- добровільність у визнанні партнерських відносин і рівня включеності у суспільну діяльність;

- здійснення вибору партнерами цілей, шляхів, методів, засобів на основі компромісу, доброзичливості, рівності;

- взаємовигідна зацікавленість сторін, повага і врахування інтересів один одного, оскільки вирішальним фактором є взаємна корисність;
- спільна взаємна відповідальність за дії, виконання поставлених завдань, прийнятих особистих зобов'язань, отриманого результату [39, с. 9].

Цінним щодо розуміння сутності педагогіки партнерства є визначені В. Ковальчук принципи партнерської взаємодії вчителя з батьками:

1. Зміцнення та підвищення авторитету батьків (повага до позиції батьків у питаннях навчання та виховання учня, взаємовідповідальність).
2. Довіра до виховних можливостей батьків, підвищення рівня їх педагогічної культури й активності у вихованні.
3. Педагогічний такт, неприпустимість втручання в життя сім'ї (вчитель має виявляти толерантність у спілкуванні як з дорослими, так і з дітьми). Вчитель використовує знання щодо особливостей кожної сім'ї для надання допомоги батькам у вихованні дітей.
4. Мажорний настрій у вирішенні проблем вихованця, опора на позитивні якості дитини, на сильні сторони сімейного виховання; орієнтація на успішний розвиток особистості [39, с. 49].

Одним із напрямів співпраці вчителя початкових класів з батьками учнів є їх залучення до освітнього процесу. Батьки можуть виступати в ролі помічників, асистентів, консультантів, експертів, організаторів заходів.

До переваг залучення батьків до освітнього процесу відносяться: активна участь батьків у житті дітей, школи; налагодження кращих стосунків з дітьми.

Дослідниця В. Ковальчук серед основних труднощів партнерської взаємодії вчителя з учнями та батьками відносять: по-перше, слабку комунікацію між школою та батьками; по-друге, байдуже ставлення деяких батьків до навчання та виховання їхніх дітей; по-третє, прискіпливий контроль з боку батьків щодо організації та методики навчання дітей; по-четверте, нечітку регламентованість батьківських повноважень в організації освітнього процесу [39, с. 54].

Етапами реалізації партнерської взаємодії вчителя з батьками є: ознайомлювальний, діагностичний, цільовий, організаційний, корекційний.

Ознайомлювальний етап спрямований на: встановлення контакту з батьками; встановлення межі взаємодії з сім'єю; отримання інформації про розвиток дитини, виховний потенціал сім'ї; тип сімейного виховання; розроблення стратегії взаємодії для кожної конкретної сім'ї [39, с. 50–51].

Діагностичний етап передбачає визначення проблем сім'ї. На цьому етапі основними методами співпраці з батьками є: метод документалістики (вивчення документальних даних про дитину та сім'ю); методи опосередкованого вивчення сім'ї (анкетування, індивідуальні бесіди, незакінчені речення тощо) [39, с. 50–52].

На цільовому етапі визначається мета і завдання партнерської взаємодії вчителя з батьками. У нашому випадку, вивчаємо питання виховання толерантності здобувачів початкової освіти. На нашу думку, доцільною є синхронізація виховних впливів сім'ї та школи щодо виховання толерантності у молодших школярів. Це можливо лише за умови набуття батьками психолого-педагогічних знань з питань виховання толерантності в дітей молодшого шкільного віку.

На організаційному етапі вчитель початкових класів попередньо планує залучення батьків до спільної діяльності з виховання толерантності здобувачів початкової освіти на основі довіри, дотримання етичних норм спілкування. На цьому етапі узгоджуються позиції батьків та вчителя щодо організації діяльності з виховання толерантності в молодших школярів; плануються види спільної роботи з урахуванням інтересів усіх учасників взаємодії.

Корекційний етап зорієнтований на підвищення обізнаності батьків з проблемами виховання толерантності в молодших школярів; надання педагогічної допомоги батькам в усвідомленні їх ролі, відповідальності у вихованні молодших школярів. На цьому етапі обираються найбільш доцільні форми і методи виховання толерантності здобувачів початкової освіти. Вчитель початкових класів забезпечує участь батьків у підготовці та

проведенні виховних заходів, спрямованих на виховання толерантності; проводяться індивідуальні консультації з батьками.

На корекційному етапі обов'язковим є забезпечення зворотнього зв'язку з батьками – інформування батьків щодо результатів виховання толерантності в здобувачів початкової освіти з метою вироблення певних заходів з їх покращення.

Педагогіка партнерства є складовою концепції Нової української школи. Методологічну основу педагогіки партнерства складає гуманна педагогіка, основою якої є гуманне ставлення до дитини. Психологічну основу педагогіки партнерства становлять суб'єкт - суб'єктні стосунки, діалогічне спілкування, партнерська взаємодія між педагогом, вихованцем та батьками, повага і врахування інтересів один одного, спільна відповідальність за результат.

Педагогіка партнерства спрямована на побудову довіри між школою і сім'єю. У нашому дослідженні партнерська взаємодія вчителя з учнями та батьками виконує функцію спільної діяльності вчителя та батьків з виховання толерантності в здобувачів початкової освіти. Завдяки цьому досягається взаємне стимулювання, взаємодопомога, які спрямовані на розв'язання спільного завдання.

Висновки до першого розділу

На основі аналізу філософських, психологічних, педагогічних джерел з теми дослідження уточнено сутність поняття «*толерантність*» як моральної якості особистості, в основі якої – ціннісне ставлення до інтересів, переконань, звичок та поведінки іншої людини; виявляється в прагненні досягти взаєморозуміння без застосування насилля.

Молодший шкільний вік є сенситивний щодо виховання толерантності, оскільки в цей віковий період формується емоційно-почуттєва, волюва, мотиваційна сфери особистості; високі форми почуттів – інтелектуальні, етичні, естетичні; переважає емоційна сфера у сприйнятті

оточуючих; розвивається здатність до емпатії та емоційної рефлексії [35, с. 86]; учні вчаться аналізувати дії, вчинки однолітків. Однак, молодші школярі мають обмежений моральний досвід. Що підкреслює необхідність проведення цілеспрямованої роботи з виховання толерантності в здобувачів початкової освіти.

Уточнено сутність поняття *«толерантність молодших школярів»* як особистісної моральної якості, що виявляється в терпимому ставленні до іншої людини, співпраці, доброзичливості, співчутті, гуманності, повазі.

Визначено структурні компоненти толерантності молодших школярів: когнітивний, мотиваційно-ціннісний, діяльнісно-поведінковий.

Когнітивний компонент включає знання про якості толерантної особистості, усвідомлення значущості толерантності в житті людини та суспільства.

Мотиваційно-ціннісний компонент відображає емоції, цінності, потреби, мотиви, спрямовані на виявлення якостей толерантної особистості (доброзичливості, співчуття, терпимого ставлення до іншої людини).

Діяльнісно-поведінковий компонент характеризується виявленням якостей толерантної особистості в процесі міжособистісного спілкування; вміння співпрацювати.

Уточнено сутність поняття *«вихованість толерантності здобувачів початкової освіти»* як результат спеціально організованого виховного впливу, спрямований на набуття знань про толерантність, формування толерантної свідомості та досвіду толерантної поведінки.

Основними принципами педагогіки партнерства є: повага до особистості; доброзичливість і позитивне ставлення; довіра у відносинах і стосунках; діалог — взаємодія — взаємоповага; розподілене лідерство; соціальне партнерство [58].

Методологічну основу педагогіки партнерства складає гуманна педагогіка, основою якої є гуманне ставлення до дитини.

Психологічну основу педагогіки партнерства становлять суб'єкт-суб'єктні стосунки, діалогічне спілкування, партнерська взаємодія між педагогом, вихованцем та батьками, повага і врахування інтересів один одного, спільна відповідальність за результат.

РОЗДІЛ 2.

ДІАГНОСТИКА РІВНІВ ВИХОВАНOSTІ ТОЛЕРАНТНОСТІ В ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

2.1. Критерії, показники та рівні вихованості толерантності в здобувачів початкової освіти

Визначення критеріїв, показників і рівнів вихованості толерантності в молодших школярів, є важливим завданням дослідження, без вирішення якого не можливо визначити ефективність педагогічних умов виховання толерантності здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства.

Діагностика рівнів вихованості толерантності здобувачів початкової освіти здійснювалась у процесі констатувального етапу експерименту, який передбачав вирішення наступних завдань:

- 1) розроблення критеріїв та показників вихованості толерантності в молодших школярів;
- 2) добір діагностичних методів і методик вивчення рівнів вихованості толерантності в здобувачів початкової освіти;
- 3) виявлення рівнів вихованості толерантності в здобувачів початкової освіти.

Критерій – «ознака на підставі якої створюється оцінка, визначення або класифікація» [10, с. 276].

Показник – «ознака, доказ, за яким можна судити про розвиток чогонебудь» [70].

Перше завдання констатувального етапу експерименту – визначити критерії та показники вихованості толерантності в учнів молодшого шкільного віку.

Нами визначено такі компоненти поняття «толерантність молодшого школяра» як когнітивний, мотиваційно-ціннісний, діяльнісно-поведінковий

(див. підрозділ 1.1). Вважаємо логічним застосування аналогічних критеріїв щодо характеристики досліджуваного явища.

Показниками *когнітивного критерію* є: знання про якості толерантної особистості (доброзичливість, співчуття, терпиме ставлення до іншої людини); уявлення про толерантну та інтолерантну людину; усвідомлення значущості якостей толерантної людини.

До показників *мотиваційно-ціннісного критерію* відносимо: мотивація на виявлення якостей толерантної особистості (доброзичливості, співчуття, терпиме ставлення до іншої людини); прагнення бути толерантною людиною.

Показниками *діяльнісно-поведінкового критерію* є: виявлення якостей толерантної особистості (доброзичливості, співчуття, терпимого ставлення до іншої людини); вміння співпрацювати; прояв толерантної поведінки в процесі міжособистісного спілкування.

Наступне завдання констатувального етапу експерименту – добір діагностичних методів і методик визначення рівнів вихованості толерантності учнів молодшого шкільного віку.

Враховуючи те, що толерантність є складним інтегральним утворенням для дослідження якого немає універсальної методики [35, с. 92], нами було підібрано для вимірювання показників кожного критерію комплекс методів і методик (див. табл. 2.1).

Третє завдання констатувального етапу експерименту – виявити рівні вихованості толерантності здобувачів початкової.

У дослідженні використовували традиційну шкалу, за якою рівні вихованості толерантності здобувачів початкової освіти оцінювалися як: високий, середній, низький.

Високий рівень вихованості толерантності є характерним для учнів молодшого шкільного віку, які мають усвідомлені знання щодо якостей толерантної особистості (доброзичливості, співчуття, терпимості) та усвідомлюють їх значення в житті людини; мають чіткі уявлення про толерантну та інтолерантну людину; стійке прагнення бути толерантною

людиною; завжди виявляють доброзичливість, співчуття, терпиме ставлення до іншої людини; вміють співпрацювати; виявляють толерантність у міжособистісному спілкуванні.

Таблиця 2.1

Діагностичні методи та методики визначення рівнів вихованості толерантності в здобувачів початкової освіти

Критерії	Методи і методики діагностики
Когнітивний	Методика «незакінчене речення», індивідуальні бесіди.
Мотиваційно-ціннісний	Ситуації морального змісту, педагогічне спостереження, анкетування.
Діяльнісно-поведінковий	Створення ситуацій, які вимагають прояв якостей толерантної особистості (доброзичливості, співчуття, терпимого ставлення до іншої людини), педагогічне спостереження.

Здобувачів початкової освіти із *середнім рівнем* вихованості толерантності мають несистематизовані знання щодо якостей толерантної особистості; недостатньо усвідомлюють їх значення в житті людини; не мають чіткого уявлення про толерантну та інтолерантну людину; ситуативно виявляють доброзичливість, співчуття, терпиме ставлення до іншої людини; ситуативне прагнення бути толерантною людиною; намагаються співпрацювати з іншими; ситуативно виявляють толерантність у міжособистісному спілкуванні.

Низький рівень вихованості толерантності виявляють молодші школярі, які мають фрагментарні знання щодо якостей толерантної особистості; узагальнені, не диференційовані уявлення про толерантну та інтолерантну людину; не усвідомлюють значення якостей толерантної

людини. У них відсутнє прагнення бути толерантною людиною. Вони виявляють агресивність, егоїзм, нестриманість, нетерпимість.

Визначення критеріїв, показників та рівнів вихованості толерантності в здобувачів початкової освіти є необхідною умовою для перевірки стану вихованості толерантності в молодших школярів.

2.2 Перевірка стану вихованості толерантності в здобувачів початкової освіти

Експериментальна база дослідження проводилась в
2-А експериментальний клас (26); 2-Б
контрольний клас (28).

Визначення рівня вихованості толерантності здобувачів початкової освіти за когнітивним критерієм (знання про якості толерантної особистості (доброзичливість, співчуття, терпиме ставлення до іншої людини); уявлення про толерантну та інтолерантну поведінку) відбувалося за допомогою бесід, використання методики «незакінчене речення».

З метою виявлення знань учнів початкових класів про якості толерантної особистості та уявлення про толерантну та інтолерантну людину було використано методику «незакінчене речення». Дітям було запропоновано висловити своє судження до таких висловлювань: «Доброзичлива людина – це та, яка», «Якщо ти бачиш засмучену людину, то ...», «Бути терпимою людиною – це ...» [35, с. 94]; «Толерантна людина – це така, яка», «Інтолерантна людина – це така, яка»

Якісний аналіз відповідей молодших школярів за методикою «незакінчене речення» оцінювався за такими параметрами:

1 бал – фрагментарні знання про якості толерантної особистості (доброзичливість, співчуття, терпиме ставлення до іншої людини);

узагальнені, не диференційовані уявлення щодо сутності толерантної та інтолерантної особистості.

2 бали – несистематизовані знання про якості толерантної особистості; про толерантну та інтолерантну людину;

3 бали – усвідомлені знання про якості толерантної особистості (доброзичливість, співчуття, терпиме ставлення до іншої людини); чіткі уявлення про толерантну та інтолерантну поведінку.

Кількість балів, одержана кожним учнем початкових класів за цією методикою підраховувалася та розподілялася за такими параметрами: 1–8 балів – низький рівень; 9–12 балів – середній рівень; 13–15 балів – високий рівень.

З метою уточнення деяких суджень, з дітьми проводилися індивідуальні бесіди.

Результати експерименту свідчать, що 23,1 % учнів експериментальної групи та 25,0 % учнів контрольної групи виявили високий рівень знань про якості толерантної особистості, чіткі уявлення про толерантну та інтолерантну людину.

Доповнюючи незакінчене речення: «Доброзичлива людина – це така, яка...», дали такі відповіді: «робить добро всім людям», «завжди всім допомагає», «добре ставиться до людей, зичить їм добра», «турбується про інших людей» тощо.

Доповнюючи незакінчене речення : «Якщо ти бачиш засмучену людину, то...», діти дали такі відповіді: «запитаю, що у неї трапилося та запропоную свою допомогу», «утішу, підніму настрій», «пожалію, щось подарую» тощо.

Доповнюючи незакінчене речення: «Бути терпимою людиною – це...», назвали такі ознаки: «спокійно вислуховувати думку інших людей», «не кричати на інших», «вислуховувати всіх», «стримуватися, поводитися чемно» тощо.

Зазначимо, що 26,9 % учнів експериментальної групи та 28,5 % учнів контрольної групи виявили високий рівень уявлень про толеранту та інтолерантну людину.

Доповнюючи незакінчене речення: «Толерантна людина – це така, яка ...», вони назвали: «виявляє доброту, ввічливість», «терпима до думки інших людей», «доброзичливість, співчуття», «чуйність», «завжди вислуховує думку іншої людини», «вміє спілкуватись» тощо.

Доповнюючи незакінчене речення: «Інтолерантна людина – це така, яка ...», молодші школярі назвали такі ознаки: «агресивний», «кричить, свариться», «чує тільки себе», «завжди правий», «не хоче чути думку інших», «не виявляє терпіння» тощо.

Середній рівень знань про якості толерантної особистості виявило 30,8 % учнів експериментальної групи та 35,7 % учнів контрольної групи. Вони мають несистематизовані знання щодо якостей толерантної особистості.

Так, доповнюючи незакінчене речення: «Доброзичлива людина – це така, яка ...», дали такі відповіді: «добра», «мила», «хороша», «незла людина», «ввічлива», «не кричить, не б'ється» тощо.

Доповнюючи незакінчене речення: «Якщо ти бачиш засмучену людину, то», відповіли: «розумію, що їй зіпсували настрій», «людину образили», «у неї щось болить» тощо.

Доповнюючи незакінчене речення : «Бути терпимою людиною – це ...», назвали такі ознаки: «завжди терпіти», «не плакати», «стримуватись» тощо.

Середній рівень уявлень про толерантну та інтолерантну людину виявило 30,8 % учнів експериментальної групи та 35,7 % учнів контрольної групи.

Так, доповнюючи незакінчене речення: «Толерантна людина – це така, яка ...», дали наступні відповіді: «ввічлива», «хороша», «ніколи не б'ється», «не свариться» тощо.

Доповнюючи незакінчене речення: «Інтолерантна людина – це така, яка...», відповіли: «кричить, свариться», «б'ється», «агресивна», «жадібна», «нетерпляча» тощо.

Низький рівень знань про якості толерантної особистості виявило 46,1 % учнів експериментальної групи та 39,3 % учнів контрольної групи. У них майже відсутні знання про якості толерантної особистості.

Наводимо кількісні дані щодо рівнів вихованості толерантності здобувачів початкової освіти за когнітивним критерієм (таблиця 2.2).

Таблиця 2.2

Рівні вихованості толерантності в здобувачів початкової освіти за когнітивним критерієм

Показники когнітивного критерію	Групи	Рівні		
		Високий	Середній	Низький
Знання про якості толерантної особистості (доброзичливість, співчуття, терпиме ставлення до іншої людини)	ЕГ	6/23,1	8/30,8	12/46,1
	КГ	7/25,0	10/35,7	11/39,3
Уявлення про толерантну та інтолерантну людину	ЕГ	7/26,9	8/30,8	11/42,3
	КГ	8/28,5	9/32,2	11/39,3
Усвідомлення значущості якостей толерантної людини	ЕГ	6/23,1	9/34,6	11/42,3
	КГ	7/25,0	10/35,7	11/39,3
Середнє значення (у %)	ЕГ	24,4	32,0	43,6
	КГ	26,2	34,5	39,3

Варто зазначити, що 43,6 % учнів експериментальної групи та 39,3 % учнів контрольної групи виявили низький рівень вихованості толерантності за когнітивним критерієм. Вони мають фрагментарні знання про якості толерантної особистості; узагальнені та не диференційовані уявлення про толерантну та інтолерантну людину; не усвідомлюють значення якостей толерантної людини.

Середній рівень вихованості толерантності за вище згаданим критерієм виявило 32,0 % здобувачів початкової освіти експериментальної групи і 34,5 % учнів контрольної групи. Для них характерними є несистематизовані знання щодо якостей толерантної особистості; недостатнє усвідомлення їх

значення в житті людини; нечіткі уявлення про толерантну та інтолерантну людину.

Високий рівень вихованості толерантності за когнітивним критерієм виявило 24,4 % учнів експериментальної групи та 26,2 % учнів контрольної групи. Ці учні мають усвідомлені знання щодо якостей толерантної особистості (доброзичливість, співчуття, терпимість) та усвідомлюють їх значення в житті людини; мають чіткі уявлення про толерантну та інтолерантну людину.

Вивчення рівня вихованості толерантності в молодших школярів за мотиваційно-ціннісним критерієм (мотивація на виявлення доброзичливості, співчуття; терпимого ставлення до іншої людини); прагнення бути толерантною людиною) відбувалося за допомогою використання ситуацій морального змісту, опосередкованого педагогічного спостереження (картка педагогічних спостережень (Додаток А), анкетування.

Дослідниця В. Тернопільська зазначає, що однією з особливостей молодшого шкільного віку є розвиток потребово-емоційної сфери дитини. Отже, «... мотивація виступає внутрішнім рушієм виявлення співчуття, доброзичливості, співпереживання» [74, с. 167].

Відтак, з метою розуміння характеру мотивації молодших школярів щодо виявлення якостей толерантної особистості, використовували анкету, розроблену Л. Канішевською, І. Сухопарою, яка містила такі твердження:

Я допомагаю іншим тому, що:

- 1) хочеться допомагати людям;
- 2) вимагають вчителі, батьки;
- 3) хочеться, щоб похвалили;
- 4) хочу зробити щось добре для людей [35, с. 96];
- 5) щоб не підвести батьків, вчителів, друзів;
- 6) допомогти друзям, батькам;
- 7) щоб мене не покарали.

Обробка результатів анкетування здійснювалась наступним чином:

- до альтруїстичних мотивів діяльності відносили наступні відповіді: «хочеться допомогти людям», «хочу зробити щось добре для людей»;
- прагматичними вважали такі мотиви: «вимагають батьки, вчителі», «щоб не підвести батьків, вчителів, друзів»;
- до егоїстичних мотивів відносили – «хочеться, щоб похвалили».

Наведемо приклади ситуацій морального змісту.

Ситуація 1 (на виявлення співчуття).

У ваш клас прийшов новий хлопчик. Він кульгає, носить товсті окуляри. Вчителька запитала: «Діти, хто з вас покаже новому учню школу, розкаже про наше шкільне життя?» Якою буде ваша реакція?

Запропоновані відповіді:

1. Мені байдуже, ніяк не зреагую (оцінка – 1 бал).
2. Запитаю нового хлопчика, звідки він. Якщо мені сподобається його відповідь, то покажу йому нашу школу (оцінка – 2 бали).
3. Запропоную новому хлопчику показати школу, розкажу про шкільне життя (оцінка – 3 бали).

Ситуація 2 (на виявлення доброзичливості).

Василь грався машинкою. Оленка гралася лялькою. Побачивши Василя, маленька Оленка залишила свою іграшку і попросила у хлопчика машинку. Що ти порадиш Василю?

Запропоновані відповіді:

1. Сказати: «Це моя машинка, грайся своєю лялькою» (оцінка – 1 бал).
2. Сказати: «Бери мою машинку, я пограюся твоєю лялькою» (оцінка – 2 бали).
3. Дати дівчинці машинку, потім запропонувати грати разом (оцінка – 3 бали).

Ситуація 3 (на виявлення співчуття).

Мама прийшла з роботи втомлена. Донька і син гралися гаджетами. Що ти порадиш дітям?

Запропоновані відповіді:

1. Продовжувати гратися гаджетами. Мама відпочине, потім приготує вечерю (оцінка – 1 бал).
2. Допоможу мамі готувати вечерю, якщо вона про це попросить (оцінка – 2 бали).
3. Разом із мамою буду готувати вечерю (оцінка – 3 бали).

Ситуація 4 (на виявлення терпимого ставлення до іншої людини).

На перерві Павло підійшов до твоєї парті, взяв олівець і навмисно його зламав. Якою буде ваша реакція?

Запропоновані відповіді:

1. Налупцюю Павла, або навмисно зіпсую його речі (оцінка – 1 бал).
2. Поскаржуся на Павла вчительці та батькам (оцінка – 2 бали).
3. Висловлю незадоволення діями Павла (оцінка – 3 бали).

Кількість балів, одержана кожним учнем, підраховувалася та розподілялася за такими параметрами: 4–6 балів – низький рівень; 7–9 балів – середній рівень; 10–12 балів – високий рівень.

Наводимо дані щодо рівнів вихованості толерантності в молодших школярів за мотиваційно-ціннісним критерієм (таблиця 2.3).

Таблиця 2.3

Рівні вихованості толерантності в здобувачів початкової освіти за мотиваційно-ціннісним критерієм

Показника мотиваційно-ціннісного критерію	Групи	Рівні		
		Високий	Середній	Низький
Мотивація на виявлення доброзичливості, співчуття	ЕГ	6/23,1	9/34,6	11/42,3
	КГ	8/28,6	9/32,1	11/39,3
Мотивація на виявлення терпимого ставлення до іншої людини	ЕГ	8/30,8	8/30,8	10/38,4
	КГ	9/32,1	9/32,1	10/35,8
Прагнення бути толерантною людиною	ЕГ	7/27,0	9/34,6	10/38,4
	КГ	9/32,1	9/32,1	10/35,8

Середнє значення (у %)	ЕГ	27,0	33,3	39,7
	КГ	30,9	32,1	37,0

Дані, уміщені в таблиці 2.3 засвідчують, що більшість молодших школярів (39,7 % експериментальної групи і 37,0 % контрольної групи) виявили низький рівень вихованості толерантності за мотиваційно-ціннісним критерієм. Ці учні не виявляють прагнення бути толерантними.

Середній рівень вихованості толерантності за вищезазначеним критерієм виявило 33,3 % учнів експериментальної групи 32,1 % учнів контрольної групи. Для них характерною є ситуативна мотивація на виявлення доброзичливості, співчуття, терпимого ставлення до іншої людини; ситуативне прагнення бути толерантною людиною.

Високий рівень вихованості толерантності за мотиваційно-ціннісним критерієм є характерним для 27,0 % учнів експериментальної групи та 30,9 % учнів контрольної групи. Для цих здобувачів початкової освіти характерною є мотивація на виявлення доброзичливості, співчуття, терпимого ставлення до іншої людини; стійке прагнення бути толерантною особистістю.

Вивчення рівня вихованості толерантності в здобувачів початкової освіти за діяльнісно-поведінковим критерієм (виявлення якостей толерантної особистості (доброзичливості, співчуття, терпимого ставлення до іншої людини); вміння співпрацювати; прояв толерантної поведінки в процесі міжособистісного спілкування)) відбувалося за допомогою опосередкованого педагогічного спостереження (картка педагогічного спостереження додаток А), створення ситуацій, які вимагають прояв якостей толерантної особистості (доброзичливості, співчуття, терпимого ставлення до іншої людини).

Наведемо приклади ситуацій.

Ситуація 1.

Марічка довго хворіла, пропустила багато уроків. Тепер вона погано розв'язує рівняння. Чи допоможете ви їй засвоїти матеріал?

Запропоновані відповіді:

1. Ні, не допоможу. Це її проблеми (оцінка – 1 бал).

2. Допоможу, якщо мені доручить вчителька (оцінка – 2 бали).
3. Добровільно запропоную Марічці свою допомогу (оцінка – 3 бали).

Ситуація 2.

Василинка дуже хотіла купити собі шоколадні цукерки, але у неї не було грошей. Раптом на вулиці вона знайшла гроші. Дівчинка зраділа, а потім побігла до магазину. Біля магазину стояв незнайомий хлопчик. Він плакав і запитував перехожих: «Чи не знаходили вони гроші, які він загубив десь поблизу?» Як поведеться Василинка, яка знайшла гроші?

Запропоновані відповіді:

1. Нічого не скаже, купить собі цукерки (оцінка – 1 бал).
2. Віддасть хлопчику половину грошей, а решту візьме собі (оцінка – 2 бали).
3. Віддасть усі гроші хлопчику (оцінка – 3 бали).

Ситуація 3.

На перерві Сашко навмисно зробив тобі підніжку. Ти не помітив і впав. Дехто з дітей сміялися з тебе. Як ти вчиниш?

Запропоновані відповіді:

1. Налупцюю Сашка, скажу йому образливі слова (оцінка – 1 бал).
2. Поскаржусь на Сашка вчительці, потім розповім його батькам (оцінка – 2 бали).
3. Присоромлю його (оцінка – 3 бали).

Ситуація 4.

Надійка – життєрадісна дівчинка. Але сьогодні вона засмучена, заплакана. Яка буде ваша реакція?

Запропоновані відповіді:

1. Мені байдуже (оцінка – 1 бал).
2. Спитаю Надійку: «Що сталося?» (оцінка – 2 бали).
3. Запитаю Надійку: «Чому ти засмучена?». Потім зроблю їй щось приємне, щоб підняти настрій (оцінка – 3 бали).

Після цього кількість балів, одержана кожним учнем, підраховувалася та розподілялася за такими параметрами: 4–6 балів – низький рівень; 7–9 балів – середній рівень; 10–12 балів – високий рівень.

Наводимо статистичні дані щодо рівнів вихованості толерантності в учнів молодшого шкільного віку за поведінково-діяльнісним критерієм (див. табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Рівні вихованості толерантності в здобувачів початкової освіти за поведінково-діяльнісним критерієм

Показники діяльнісно-поведінкового критерію	Групи	Рівні		
		Високий	Середній	Низький
Виявлення якостей толерантної особистості (доброзичливості, співчуття, терпимого ставлення до іншої людини).	ЕГ	6/23,1	9/34,6	11/42,3
	КГ	5/17,9	10/35,7	13/46,4
Уміння співпрацювати	ЕГ	5/19,2	10/38,5	11/42,3
	КГ	7/25,0	10/35,7	11/39,3
Прояв толерантної поведінки в процесі міжособистісного спілкування	ЕГ	5/19,2	10/38,5	11/42,3
	КГ	6/21,4	11/39,3	11/39,3
Середнє значення (у %)	ЕГ	20,5	37,2	42,3
	КГ	21,4	36,9	41,7

Аналіз результатів дослідження дозволяє стверджувати, що 20,5 % учнів експериментальної групи та 21,4 % учнів контрольної групи виявили високий рівень вихованості толерантності за діяльнісно-поведінковим критерієм. Ці здобувачі початкової освіти завжди виявляють доброзичливість, співчуття, терпиме ставлення до іншої людини; вміють співпрацювати; виявляють толерантність у міжособистісному спілкуванні.

Середній рівень вихованості толерантності за діяльнісно-поведінковим критерієм виявило 37,2 % молодших школярів експериментальної групи та 36,9 % учнів контрольної групи. Ці учні ситуативно виявляють доброзичливість, співчуття, терпиме ставлення до

іншої людини; намагаються співпрацювати з іншими; ситуативно виявляють толерантність у міжособистісному спілкуванні.

Низький рівень вихованості толерантності за діяльнісно-поведінковим критерієм продемонструвало 42,3 % учнів експериментальної групи і 41,7 % молодших школярів контрольної групи. Для них характерним є прояви егоїзму, агресивності, нестриманості, нетерпимості.

Наводимо статистичні дані щодо рівнів вихованості толерантності в здобувачів початкової освіти експериментальної групи за результатами констатувального експерименту (таблиця 2.5).

Таблиця 2.5

Рівні вихованості толерантності в здобувачів початкової освіти експериментальної групи

Рівні	Критерії			Середнє значення (у %)
	Когнітивний	Мотиваційно-ціннісний	Діяльнісно-поведінковий	
Високий	24,4	27,0	20,5	24,0
Середній	32,0	33,3	37,2	34,2
Низький	43,6	39,7	42,3	41,8

За результатами констатувального експерименту стверджуємо, що в експериментальній групі високий рівень вихованості толерантності виявило 24,0 % молодших школярів; середній рівень – 34,2 % учнів; низький рівень – 41,8 % здобувачів початкової освіти.

Статистичні дані щодо рівнів вихованості толерантності в здобувачів початкової освіти контрольної групи за результатами констатувального експерименту подано в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

**Рівні вихованості толерантності в здобувачів початкової освіти
контрольної групи**

Рівні	Критерії			Середнє значення (у %)
	Когнітивний	Мотиваційно- ціннісний	Діяльнісно- поведінковий	
Високий	26,2	30,9	21,4	26,2
Середній	34,5	32,1	36,9	34,5
Низький	39,3	37,0	41,7	39,3

Аналіз таблиці 2.6 дає підстави до висновку: у контрольній групі високий рівень вихованості толерантності виявило 26,2 % учнів молодшого шкільного віку; середній рівень – 34,5 % учнів; низький рівень – 39,3 % молодших школярів.

Результати констатувального етапу експерименту засвідчили недостатній рівень вихованості толерантності в здобувачів початкової освіти. Це зумовлює необхідність теоретичного обґрунтування та експериментальної перевірки педагогічних умов виховання толерантності в здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства.

Висновки до другого розділу

У розділі нами визначено критерії і показники вихованості толерантності в здобувачів початкової освіти: *когнітивний* (знання про якості толерантної особистості (доброзичливості, співчуття, терпимого ставлення до іншої людини); уявлення про толерантну та інтолерантну людину; усвідомлення значущості якостей толерантної людини)); *мотиваційно-ціннісний* (мотивація на виявлення якостей толерантної особистості (доброзичливості, співчуття, терпимого ставлення до іншої людини); прагнення бути толерантною людиною)); *діяльнісно-поведінковий* (виявлення

якостей толерантної особистості (доброзичливості, співчуття, терпимого ставлення до іншої людини); вміння співпрацювати; прояв толерантної поведінки в процесі міжособистісного спілкування)).

Діагностика визначення рівнів вихованості толерантності в здобувачів початкової освіти відбувалась завдяки використанню наступних методів та діагностичних методик: бесіда, анкетування, методика «незакінчене речення», створення ситуацій морального змісту; створення ситуацій, які вимагають прояв якостей толерантної особистості, опосередковане педагогічне спостереження. Визначено та схарактеризовано рівні вихованості толерантності в здобувачів початкової освіти (високий, середній, низький).

Результати констатувального етапу дослідження засвідчили, що значна більшість учнів початкових класів виявили низький рівень вихованості толерантності (41,8 % учнів експериментальної групи та 39,3% учнів контрольної групи); середній рівень – 34,2 % молодших школярів експериментальної групи та 34,5 % учнів молодшого шкільного віку контрольної групи. Високий рівень вихованості толерантності виявило 24,0 % молодших школярів експериментальної групи та 26,2 % учнів початкових класів контрольної групи.

Узагальнення результатів констатувального етапу експерименту свідчить про необхідність акцентування уваги на проблемі виховання толерантності у здобувачів початкової освіти. Це визначає актуальність теоретичного обґрунтування та експериментальної перевірки педагогічних умов виховання толерантності в здобувачів початкової освіти заснованих на принципах педагогіки партнерства.

РОЗДІЛ 3.

ОБГРУНТУВАННЯ ТА ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ВИХОВАННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ В ЗДОБУВАЧІВ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ НА ЗАСАДАХ ПЕДАГОГІКИ ПАРТНЕРСТВ

3.1. Зміст та процедура формувального етапу експерименту

Впровадження принципів педагогіки партнерства у вихованні толерантності здобувачів початкової освіти Нової української школи передбачає створення комплексу педагогічних умов. У нашому дослідженні ми визначаємо педагогічні умови як «діючі складові педагогічної системи, спрямовані на досягнення визначених цілей» [33, с. 251–252]. Результати діагностичного аналізу рівнів вихованості толерантності здобувачів початкової освіти підкреслили необхідність наукового обґрунтування педагогічних умов формування толерантності в цьому контексті на засадах педагогіки партнерства. У нашому дослідженні ми використовували експертну оцінку педагогічних умов для виховання толерантності здобувачів початкової освіти з використанням принципів педагогіки партнерства.

Для експертної оцінки вчителям було запропоновано наступні варіанти педагогічних умов:

1) підвищення професійної компетентності вчителів початкових класів щодо виховання толерантності здобувачів початкової освіти в Новій українській школі на засадах педагогіки партнерства;

2) створення толерантної атмосфери в учнівському колективі;

3) підвищення педагогічної компетентності батьків з питань виховання толерантності у дітей;

4) змістове і методичне забезпечення процесу виховання толерантності здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства;

- 5) використання доцільних методів і форм виховання толерантності здобувачів початкової освіти в сучасній українській школі;
- 6) залучення здобувачів початкової освіти до добротворчої діяльності, спрямованої на виховання толерантності;
- 7) удосконалення змісту позаурочної діяльності шляхом реалізації циклу годин спілкування «Виховуємо толерантну дитину»;
- 8) ознайомлення здобувачів початкової освіти з правилами толерантного спілкування;
- 9) систематичний моніторинг рівнів вихованості толерантності молодших школярів;
- 10) узгодження виховних позицій вчителів початкових класів і батьків у вихованні толерантності здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства.

З метою визначення з-поміж виокремлених нами педагогічних умов виховання толерантності здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства було обрано групу експертів (15 осіб – вчителі початкових класів та вихователі). Експерти визначили найбільш значущі педагогічні умови виховання толерантності здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства.

Середня зважена оцінка обчислювалась за формулою:

$$\bar{x} = \frac{\sum_{k=1}^5 k w_k}{\sum_{k=1}^5 w_k} \quad (3.1)$$

де w_k – кількість респондентів, які вибрали оцінку k .

За результатами експертного оцінювання педагогічних умов виокремлено як найбільш ефективні такі:

- використання доцільних методів і форм виховання толерантності в здобувачів початкової освіти у Новій українській школі;

– удосконалення змісту позаурочної діяльності шляхом реалізації циклу годин спілкування «Виховуємо толерантну дитину»;

– узгодження виховних позицій вчителів початкових класів і батьків у вихованні толерантності в здобувачів початкової на засадах педагогіки партнерства.

В експериментальній перевірці ефективності педагогічних умов виховання толерантності в здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства брали участь учіа початкових класів.

Однією з педагогічних умов є *використання доцільних методів і форм виховання толерантності в здобувачів початкової освіти у Новій українській школі.*

У процесі дослідно-експериментальної роботи з виховання толерантності в здобувачів початкової освіти у Новій українській школі використовували такі групи методів виховання: формування свідомості (розповідь, роз'яснення, бесіда, приклад, переконання); організації діяльності та формування досвіду суспільної поведінки (педагогічна вимога, вправа, привчання, створення виховуючих ситуацій); стимулювання поведінки й діяльності (рольові, сюжетно-рольові, ігри-драматизації, заохочення).

Серед методів *формування свідомості використовували:* розповідь, роз'яснення, бесіду, приклад, переконання.

Метод роз'яснення використовували з метою пояснення моральних норм, які недостатньо відомі дітям молодшого шкільного віку.

Широко використовували метод бесіди. У процесі підготовки бесіди та під час її проведення активізували розумову діяльність молодших школярів, використовували проблемні ситуації.

Так, з учнями початкових класів було проведено бесіди: «Правила толерантної поведінки», «Що таке доброзичливість, співчуття», «Коли потрібно виявляти співчуття», «Ми – різні, ми – рівні» тощо.

У ході нашого дослідження ми використовували метод впливу на переконання. При цьому враховували, що переконання формуються та

закріплюються під час практичної діяльності учнів і стають нормою їхньої поведінки у повсякденному житті [16, с. 289]. Ми використовували метод впливу на переконання через взаємодію з учнями, застосовуючи як словесні, так і практичні прийоми, такі як бесіда, надання прикладів та інші.

Також застосовували метод прикладу для наслідування, найперше, батьків, педагогів, оточуючих людей, літературних та кінематографічних героїв, громадських діячів тощо. При цьому акцентували увагу учнів на позитивних прикладах. У той же час звертали увагу вихованців на наслідках інтолерантної поведінки, поганих вчинках.

Серед методів *організації діяльності та формування досвіду суспільної поведінки* дітей молодшого шкільного віку застосовували педагогічну вимогу, вправи, привчання, створення виховуючих ситуацій.

Використовуючи педагогічну вимогу враховували такий порядок вироблення та висування вимог: чіткість, ясність формулювання вимоги; врахування настрою вихованців; роз'яснювали дитині суть вимоги, переконували в необхідності її виконання [33, с. 233].

Метод привчання використовувався нами лише тоді, коли необхідно було швидко сформувати певну якість особистості. При цьому показували зразок виконання певних дій, здійснювали контроль за їх виконанням.

У процесі дослідження застосовували метод створення виховуючих ситуацій. При цьому дотримувались таких вимог: відповідність змісту ситуації конкретному завданню виховання; педагогічний такт, попередження спрощеного підходу вихованців щодо вирішення завдання через усвідомлення складності ситуації [33, с. 235]. Ми використовували реальні та вербальні виховуючі ситуації.

Під час роботи з молодшими школярами використовували різноманітні вправи: «Обери дієслово», «Букет Толерантності», «Чарівна скринька», «Витинанка», «Розшифруй слово», «Дерево толерантності», «Склади сенкан», «Дієта для толерантних», «Оплески», «Хто я» тощо. При цьому поєднували групові і колективні форми вправ.

Використовуючи методи *стимулювання поведінки й діяльності* пріоритетне значення надавали різноманітним іграм: рольовим, сюжетно-рольовим, іграм-драматизаціям.

Під час проведення гри приділяли належну увагу методиці її підготовки та проведення. Так, на підготовчому етапі – розподіляли ролі, добирали необхідні дидактичні матеріали, консультували учасників гри. На основному етапі реалізовували намічений план гри. Заключний етап передбачав підбиття підсумків гри.

Так, у процесі дослідно-експериментальної роботи було проведено наступні ігри: «Іграшки, що ожили», «Мурашки», «Ярлики», «З'єднувальна нитка», «Фея доброти», «Біла ворона», «Малюємо разом», «Збір валізи», «Олівець на двох», «Добрі ельфи», «Рукавичка» (українська народна казка), В. Чухліб «Колискова для ведмедів», А. Ліндгрен «Пеппі Довга панчоха» (уривки).

Основними формами виховання толерантності в молодших школярів у Новій українській школі є: уроки-мандрівки, інтегровані уроки, години спілкування, ранкові зустрічі («Галявина толерантності», «Ми спілкуємось толерантно», «Я поважаю інших»), читання й обговорення художніх творів дитячої літератури, рольові, сюжетно-рольові ігри, ігри-драматизації, колективні творчі справи («Шкільна родина», «Вчимося бути толерантними»), святкування Міжнародного Дня толерантності, уявні подорожі, інсценізації тощо.

Наступна педагогічна умова – *удосконалення змісту позаурочної діяльності шляхом реалізації циклу годин спілкування «Виховуємо толерантну дитину»*.

Освітній процес початкової школи має спільні завдання, як в урочній, так і в позаурочній діяльності.

Дослідники Л. Канішевська[36], С. Карпенчук[37], Н. Кудикіна[48], І. Кулик [55], І. Романова [64] виокремлюють специфічні аспекти позаурочної діяльності.

Так, І. Кулик зазначає, що позаурочна діяльність в закладах загальної середньої освіти здійснюється в гнучкому педагогічному режимі, що уможливорює проведення масових заходів, а також забезпечує диференційований підхід до учнів. Погоджуємось з позицією дослідниці, яка стверджує, що одним із найважливіших завдань організації позаурочної діяльності є ліквідація формалізму (гонитва за кількістю виховних заходів, неадекватність виховних впливів тощо) [50, с. 55].

Науковець І. Романова в статті «Позаурочна діяльність молодших школярів» зазначає, що у ході позаурочної діяльності значно змінюється позиція учня, оскільки підвищується роль вихованця у виборі способів використання вільного часу, в реалізації прагнення до самовиховання [64, с. 29–30].

Дослідниця Н. Кудикіна стверджує, що позаурочна діяльність в початковій школі реалізується через роботу дитячих самодіяльних об'єднань і занять за інтересами. У процесі позаурочної діяльності кожна дитина має можливість вибору занять за інтересами [48, с. 134].

С. Карпенчук стверджує, що у процесі позаурочної діяльності закріплюються знання учнів «... формуються вміння, навички, норми поведінки, створюються умови для внутрішньо колективних відносин, укорінення елементів морального етикету» [37, с. 101].

Дослідниці Л. Канішевська, І. Сухопара у монографії «Формування толерантності в молодших школярів у позаурочній діяльності: теорія і практика» стверджують, що позаурочна діяльність має значні виховні можливості щодо формування толерантності в учнів початкових класів, оскільки не є регламентованою часом; створює можливості для нерегламентованого спілкування суб'єктів освітнього процесу, а також до формування толерантних стосунків між дітьми і педагогом; сприяє здійсненню цілеспрямованої роботи з формування толерантності в здобувачів початкової освіти. Також зазначається, що позаурочна діяльність дає можливість широко використовувати різноманітні форми виховання

толерантності; залучати вихованців до суспільнозначущої діяльності, спрямованої на виявлення толерантності [35, с. 85].

Так, Л. Канішевська, І. Сухопара, визначають наступні принципи позаурочної діяльності: добровільності (учні мають свободу вибору різноманітних форм позаурочної діяльності); системності (створення системи позаурочної діяльності здобувачів початкової освіти, у яких встановлюється зв'язок між усіма учасниками позаурочної діяльності – учнями, вчителями, батьками); урахування й розвитку індивідуальних особливостей вихованців (врахування інтересів, бажань, нахилів учнів) [36, с. 277–278]; варіативності (широкий спектр напрямів позаурочної діяльності); креативності (підтримка педагогами творчої активності дітей)[35, с. 83–84].

Вчена Л. Канішевська визначає основні напрями позаурочної діяльності, серед яких можна виокремити навчально-пізнавальну (самопідготовка, предметні гуртки тощо); ігрову (сюжетно-рольові ігри, ігри-драматизації тощо); трудову (самообслуговування, суспільнокорисна праця, виконання доручень, чергування тощо); ціннісно-орієнтаційну (зустрічі з цікавими людьми, виставки тощо); художньо-естетичну (гуртки: хореографічні, вокально-хорові, образотворчого мистецтва, художньої самодіяльності, читців, вокалістів, гри на музичних інструментах тощо); екологічну (екологічні акції, турніри тощо); спортивну (спортивні секції, клуби тощо); туристсько-краєзнавчу (екскурсії, шкільні краєзнавчі музеї тощо); громадсько-суспільну (допомога хворим, літнім людям тощо) [36, с. 223].

Позаурочна діяльність у загальноосвітньому закладі у контексті виховання толерантності в молодших школярів повинна бути спрямована на розвиток когнітивної, мотиваційно-ціннісної, діяльнісно-поведінкової складових даного феномена. Також важливо створювати толерантне середовище в початковій школі та сприяти партнерській взаємодії між школою і сім'єю, що максимально сприяє поліпшенню цих взаємин у різноманітних сферах діяльності.

У процесі дослідно-експериментальної роботи було розроблено та реалізовано цикл годин спілкування «Виховуємо толерантну дитину», метою яких було:

- збагачувати уявлення здобувачів початкової освіти про толерантність, риси толерантної особистості;
- сприяти усвідомленню молодшими школярами значущості якостей толерантної особистості для себе та суспільства;
- ознайомити учнів початкових класів з правилами толерантної поведінки;
- сприяти виявленню доброзичливості, співчуття, терпимого ставлення до інших людей; вміння співпрацювати з іншими людьми; безконфліктно взаємодіяти.

Під час проведення годин спілкування батьки виступали в ролі помічників вчителя.

Наведемо тематику годин спілкування для другого класу:

«Толерантність – що це?», «Толерантна людина», «Будьмо толерантними», «Навіщо людині співчуття?», «Я вмію співчувати», «Я поведжусь толерантно», «Казкова подорож до країни «Толерантність», «Я вмію спілкуватись толерантно», «Наш толерантний клас».

Повний зміст годин спілкування подано в (Додатках: Б, В, Г, Д)

Наведемо уривки деяких годин спілкування, які було проведено на формувальному етапі експерименту.

Вихованню шанобливого ставлення до інших людей, ознайомленню учнів початкових класів з правилами толерантності було присвячено годину спілкування «Будьмо толерантними».

На початку заняття учням було запропоновано прослухати українську народну казку «Як їжачок із звірями подружився».

Далі з учнями було обговорено наступні питання:

1. Які почуття викликала казка?
2. Чому всі звірі боялися їжачка?

3. Що відчув їжачок, коли дізнався, що звіри його боялись?
4. Хто із звіряток першим запропонував дружбу їжачкові? Чому він так зробив?
5. Чому інші звіри потім потоваришували з їжачком?
6. Вчинки яких звірят можна вважати толерантними?
7. Які поради цієї казки можна взяти для створення правил толерантності? [35, с. 306].

Діти запропонували такі правила толерантності:

Необхідно дізнатися щось добре про іншу людину.

Запропонуй першим свою дружбу.

Далі з молодшими школярами розв'язували виховуючі ситуації.

Наведемо зміст деяких ситуацій.

Ситуація 1.

Василь одержав перемогу у спортивному змаганні, а його друг Микола був останній. Микола дуже засмутився. Що ти запропонуєш вчинити Василю?[35, с. 307].

Ситуація 2.

Ти вийшов у двір кататися на скейті. Андрійко, у якого немає скейту, просить покататися. Що ти зробиш?

Після обговорення виховуючих ситуацій діти доповнили такі правила толерантності:

Поважати іншу людину.

Вміти домовлятися з іншими людьми.

Вирішувати конфлікти мирним шляхом.

(Повний зміст години спілкування подано в додатку Б).

Уявленню про толерантну та інтолерантну людину було присвячено годину спілкування «Толерантна людина».

На початку заняття молодшим школярам було запропоновані наступні запитання:

– Яку людину називають толерантною?

– Що необхідно робити, щоб бути толерантною людиною?

Далі учням було повідомлено ознаки толерантної людини.

З молодшими школярами було проведено вправу «Віночок толерантності» [35, с. 328]. Учні на стрічках намальованого українського віночку мали написати якості толерантної людини. (Діти написали такі якості: доброта, людяність, щирість, лагідність, ввічливість, співчуття, терпимість, повага до себе та інших тощо).

Потім молодшим школярам було запропоновано об'єднатися у дві групи і виконати завдання.

Завдання для першої групи: створити правила толерантної поведінки для комфортного життя в класі.

Діти створили наступні правила:

1. Спокійно вислуховувати один одного.
2. Цінувати думку іншої людини.
3. Вживати ввічливі слова.
4. Не битися, не сваритися, вирішувати проблеми мирним шляхом.

Завдання для другої групи: створити поради, як стати толерантним.

Діти створили наступні поради:

1. Пам'ятай, що всі люди різні.
2. Постарайся зрозуміти іншу людину.
3. Поважай почуття інших людей, будь терпимим до думки іншої людини.
4. Будьте доброзичливими, виявляйте співчуття, чуйність, доброту.
5. Ніколи не вирішуйте проблему за допомогою бійок та сварок.

(Повний зміст години спілкування подано в додатку Д).

Вихованню в учнів початкових класів співчуття, співпереживання до оточуючих було присвячено годину спілкування «Навіщо людині співчуття?».

З метою з'ясування питання: «Чи потрібне людині співчуття?», дітям було прочитано оповідання «Серце, сповнене співчуттям» [55, с. 245].

Після прослуховування оповідання відбулася бесіда за наступними запитаннями:

1. Хто з хлопчиків учинив правильно: Дмитрик який прийшов до школи вчасно, чи Сергійко, який запізнівся?
2. Чи можна назвати Сергійка добрим, милосердним хлопчиком?
3. Скажіть, будь ласка, чи звертався хтось до вас за допомогою? Чи допомагали ви іншим?
4. Чи може милосердна людина пройти повз чужу біду?
5. Поясніть вислів: «Співчуття лікує душу»[55, с. 245].

Отже, співчуття – це прагнення безкорисливо допомогти тому, хто потребує .

Потім з дітьми було проведено гру «Квітка Добра» [55, с. 246].

На дошці було прикріплено квітку з окремих пелюсток із завданнями. Молодші школярі по одному виходили до дошки, відривали по пелюстці, читали завдання та виконували його. Так, дітям було запропоновано наступні завдання:

1. Назвати хороші якості свого товариша.
2. Зробити комплімент однокласнику (однокласниці).
3. Розказати, який хороший вчинок ти зробив [55, с. 246].

Далі разом з дітьми складали правила доброти. Наведемо їх зміст:

1. Допомагай людям, тваринам, рослинам.
2. Будь доброзичливим, чуйним.
3. Умій співчувати іншим.
4. Виявляй жалість до хворих, старих і немічних.
5. Не заздри іншим, не будь егоїстом.
6. Не будь жадібним.
7. Умій пробачати іншим образи, помилки.

З метою ознайомлення другокласників із сутністю толерантної поведінки було проведено годину спілкування «Я поводжусь толерантно».

На початку заняття нагадали дітям, що толерантна людина – доброзичлива, чуйна, співчуває іншим, гуманна, милосердна, терпима, не нав'язує іншим своїх думок; вирішує конфлікти мирним шляхом.

Потім було проведено вправу «Дієта для толерантних» [35, с. 353–354].

Таким чином, проведення циклу годин спілкування «Толерантність як запорука людяності» сприяло: систематизації уявлень молодших школярів про толерантність, риси толерантної особистості; усвідомленню значущості якостей толерантної особистості; формуванню якостей толерантної особистості; розвитку вмінь співпрацювати з іншими людьми; безконфліктно взаємодіяти.

Наступна педагогічна умова – *узгодження виховних позицій вчителя початкових класів і батьків у вихованні толерантності в молодших школярів на засадах педагогіки партнерства*. Ця педагогічна умова реалізовувалась за допомогою проведення циклу занять з батьками.

Наведемо тематику занять для батьків: «Виховуємо толерантність у дитини молодшого шкільного віку», «Як вчити дітей бути доброзичливими», «Чи актуально виховувати толерантність у дитини?», «Конфлікти між батьками і дітьми молодшого шкільного віку: рекомендації щодо їх вирішення».

Перед проведенням кожного заняття батьки отримували запрошення від вчителя в групі вайбер. Повідомлялась тема заняття, орієнтовні питання для обговорення. Отже, батьки мали змогу заздалегідь зорієнтуватися у тематиці заняття, підготувати власні запитання з проблем виховання дитини.

Матеріал для заняття з батьками узгоджувався з тематикою позаурочної діяльності. У процесі проведення занять з батьками використовували міні-лекції, дискусії, що дозволило активізувати батьків у процесі викладу теоретичного матеріалу, розширити їхні знання з проблеми виховання толерантності в молодших школярів.

Наприклад, під час проведення заняття з теми «Виховуємо толерантність у дитини молодшого шкільного віку» батькам було запропоновано послухати, що означає поняття «толерантність» в інших мовах. Схарактеризовано види толерантності. Потім було розкрито сутнісну характеристику толерантної особистості молодшого школяра.

Далі батькам було представлено комплекс якостей толерантної особистості: доброзичливість, гуманність, співчуття, терпимість, емпатія, довіра, самовладнання, почуття гумору, сила волі, гнучкість, рефлексивність, упевненість у собі [56, с. 53].

Батькам було запропоновано проранжувати якості толерантної особистості, які характерні для дитини молодшого шкільного віку.

Батьки надали перевагу таким якостям толерантної особистості молодшого школяра, як: доброзичливість, співчуття, терпимість, гуманність, довіра. Потім ми акцентували увагу батьків на питанні врахування вікових особливостей молодшого шкільного віку, пояснювали чому цей віковий період є сприятливим щодо виховання толерантності.

Далі батьки виконували вправу «Серце» [75]. Вони передавали «серце» по колу, називали по одній якості толерантної особистості.

Наприкінці заняття проводилась групова консультація, яка дозволила певною мірою пов'язати засвоєний батьками теоретичний матеріал з їхніми безпосередніми інтересами, що стосується виховання дитини в сім'ї. З цією метою протягом всього заняття батькам пропонувалось написати запитання, які виникають у них під час взаємодії з власними дітьми. Ми відповідали на запитання батьків, надавали конкретні рекомендації з проблеми виховання толерантності молодших школярів в сім'ї. Інколи траплялися ситуації, коли ми не могли відразу відповісти на поставлені батьками запитання, оскільки вважали їх складними. У таких випадках батьки отримували відповіді трохи пізніше (переважно на електронну пошту).

Під час проведення заняття з батьками «Конфлікти між батьками та дітьми молодшого шкільного віку: рекомендації щодо їх вирішення» батькам

було повідомлено про типи внутрішньосімейних відносин (гармонійних і дисгармонійних).

Для гармонійних відносин характерне співробітництво, взаємодопомога, рівноправність членів сім'ї. Для такої сім'ї характерним є демократичний стиль виховання дітей.

Для дисгармонійної сім'ї характерна конфліктність, напруженість, дистанція у взаємовідносинах.

Нами було схарактеризовано чотири причини неефективного батьківського ставлення до дитини:

- 1) незнання батьками психологічних особливостей дітей певного віку;
- 2) авторитарний або ліберальний стиль спілкування;
- 3) особистісні характеристики відмінностей батьків і дітей [42].

Потім відбулася презентація конфліктних ситуацій батьків і дітей (уривки телепрограм «Кохана, ми вбиваємо дітей», «Говорить Україна»). Після їх перегляду, батькам було запропоновано для обговорення рекомендації для налагодження стосунків із власними дітьми. Наведемо деякі з них:

1. Сприяйте створенню сприятливого психологічного клімату в сім'ї.
2. Виявляйте адекватні та єдині вимоги до дітей.
3. Приймайте дитину такою, якою вона є, виявляйте по відношенню до неї любов, співпереживання, чуйність, вимогливість, турботу.
4. Спілкуйтеся з дитиною по-дружньому, завжди вислуховуйте її.
5. Демонструйте повагу до дитини, віру в її можливості.
6. Завжди виявляйте чуйне ставлення до дитини, довіру та щирість.
7. Виховуйте дитину власним прикладом – вчить її домовлятися з іншими людьми.
8. Ніколи не принижуйте гідність дітей, поважайте їхні права.

9. Виявляйте доброзичливість, співпрацю, терпимість, повагу до дитини.
10. Не нав'язуйте дитині свою думку, давайте поради, переконуйте словом і ділом.
11. Враховуйте індивідуальні здібності дітей.
12. Удосконалюйте свої психолого-педагогічні знання, звертайтеся по допомогу до педагога, психолога.

У процесі проведення занять з батьками використовували такі форми роботи, як: міні-лекції, бесіди, вправи, обговорення проблемних ситуацій, групові та індивідуальні консультації, електронне листування, круглий стіл, перегляд та обговорення телевізійних передач та інтернет-ресурсів з проблеми сімейного виховання, ознайомлення батьків з пізнавальними сайтами із сімейного виховання (наприклад: «Мамам про дітей», «Інтернет-портал «Моя дитина», «Як виховати успішну дитину», «Розвиток дитини – сайт для розумних батьків», «Дитяча психологія для батьків»)) [46].

Реалізація педагогічних умов виховання толерантності в здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства сприяла підвищенню рівня вихованості толерантності в молодших школярів, зокрема таких показників: знання про якості толерантної особистості; уявлення про толерантну та інтолерантну особистість; усвідомлення значущості якостей толерантної особистості; мотивація на виявлення доброзичливості, співчуття, терпимого ставлення до іншої людини; виявлення якостей толерантної особистості; уміння співпрацювати; прояв толерантної поведінки в процесі міжособистісного спілкування (динаміку рівнів вихованості толерантності в молодших школярів висвітлено у підрозділі 3.2.).

3.2. Динаміка рівнів вихованості толерантностей здобувачів початкової освіти

В експериментальній перевірці педагогічних умов виховання толерантності в здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства брали участь учні 2-х класів.

Мета формувального етапу експерименту – перевірка ефективності обґрунтованих педагогічних умов виховання толерантності здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства, а саме:

- використання доцільних методів і форм виховання толерантності здобувачів початкової освіти;
- удосконалення змісту позаурочної діяльності шляхом реалізації циклу годин спілкування «Толерантність як запорука людяності»;
- узгодження виховних позицій вчителів початкових класів і батьків у вихованні толерантності здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства.

Вивчення динаміки рівнів вихованості толерантності в здобувачів початкової освіти відбувалося згідно з визначеними критеріями вихованості толерантності здобувачів початкової освіти (див. підрозділ 2.1) та за допомогою таких методів та методик: бесіда, анкетування, методика «незакінчене речення», ситуації морального змісту; створення ситуацій, які вимагають прояв якостей толерантної особистості (доброзичливості, співчуття, терпимого ставлення до іншої людини), опосередковане педагогічне спостереження.

Розпочнемо з аналізу вихованості толерантності молодших школярів за *когнітивним* критерієм, показниками якого є: знання про якості толерантної особистості (доброзичливість, співчуття, терпиме ставлення до іншої людини); уявлення про толерантну та інтолерантну людину; усвідомлення значущості якостей толерантної людини (таблиця 3.1).

Аналіз таблиці 3.1 свідчить про суттєві зрушення в рівнях вихованості толерантності учнів початкових класів експериментальної групи (загальна кількість молодших школярів експериментальної групи, які виявили високий рівень вихованості толерантності за когнітивним критерієм зросла на 15,4 % порівняно з контрольною групою, у якій не відбулося позитивних змін). Значно зменшилася кількість учнів експериментальної групи, які виявили низький рівень вихованості толерантності (від'ємний приріст у експериментальній групі -30,8 %, у порівнянні з контрольною групою -3,6 %).

Таблиця 3.1

Динаміка рівнів вихованості толерантності здобувачів початкової освіти за когнітивним критерієм

Рівні	Експериментальна група (26 молодших школярів)				Динаміка	Контрольна група (28 молодших школярів)				Динаміка
	на початку експерименту		наприкінці експерименту			на початку експерименту		наприкінці експерименту		
	осіб	у %	осіб	у %		%	осіб	у %	осіб	
Високий	6	23,1	10	38,5	+15,4	7	25,0	7	25,0	0
Середній	9	34,6	13	50,0	+15,4	10	35,7	11	39,3	+3,6
Низький	11	42,3	3	11,5	-30,8	11	39,3	10	35,7	-3,6

Аналіз отриманих результатів дозволяє стверджувати, що 38,5 % молодших школярів експериментальної групи мають усвідомлені знання щодо якостей толерантної особистості (доброзичливості, співчуття, терпимості) та усвідомлюють їх значення в житті людини; мають чіткі уявлення про толерантну та інтолерантну людину.

Наведемо приклади відповідей молодших школярів експериментальної групи:

Олена Н.: «Толерантна людина – доброзичлива, турбується про інших людей, може пробачити тих, хто її образив, ніколи не свариться і не б'ється».

Сашко К.: «Толерантна людина – завжди вислуховує думку іншої людини, не свариться, доброзичлива, допомагає іншим».

Ігор Т.: «Толерантна людина завжди добре ставиться до інших людей, співпереживає, вміє стримуватися, поводитьсь чемно».

На рисунку 3.1 зображено графічну ілюстрацію змін у рівнях розвитку толерантності серед молодших школярів у експериментальній та контрольній групах за когнітивним показником.

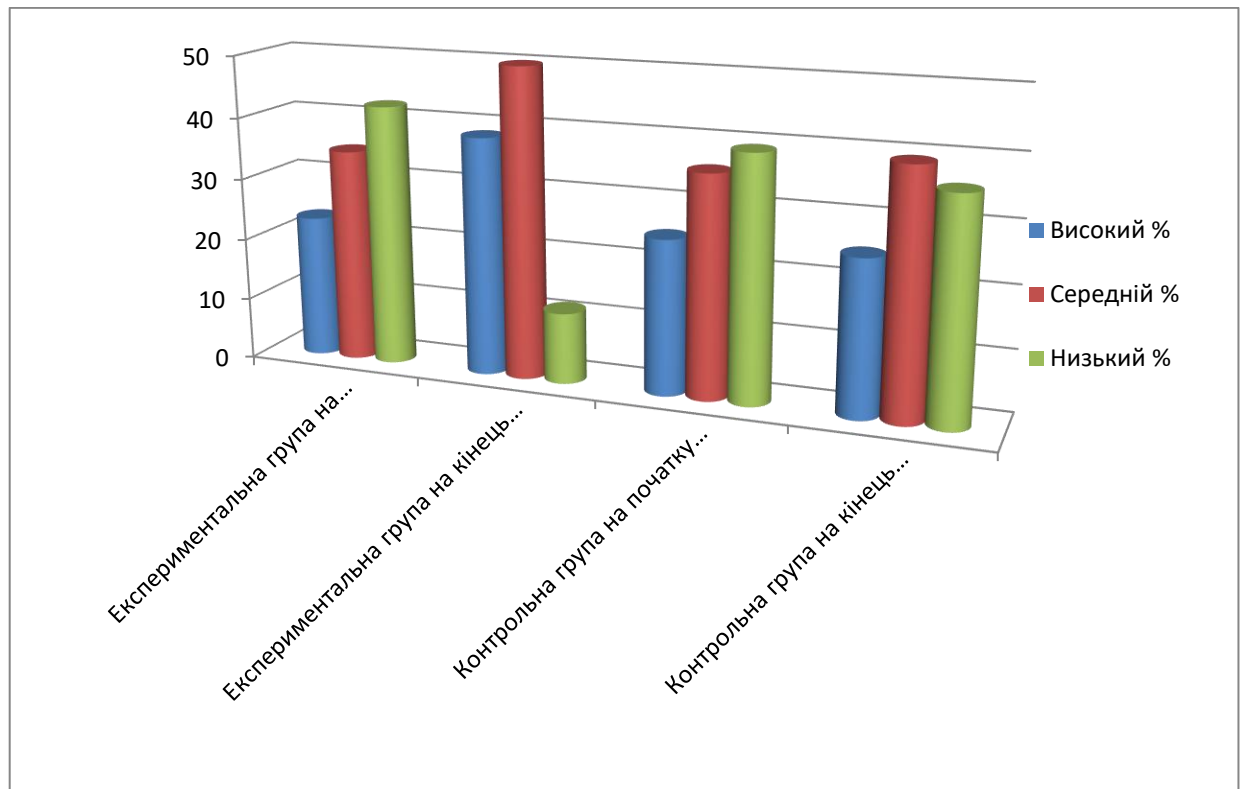

Рисунок 3.1. Динаміка рівнів вихованості толерантності здобувачів початкової освіти експериментальної і контрольної груп за когнітивним критерієм

Дані, представлені на рисунку 3.1 наочно підтверджують значні відмінності в рівнях вихованості толерантності в молодших школярів експериментальної групи.

Проаналізуємо динаміку рівнів вихованості толерантності здобувачів початкової освіти за *мотиваційно-ціннісним* критерієм, показниками якого є: мотивація на виявлення якостей толерантної особистості

(доброзичливості, співчуття, терпимого ставлення до іншої людини); прагнення бути толерантною людиною (таблиця 3.2).

За аналізом даних щодо змін у рівнях розвитку толерантності серед молодших школярів за мотиваційно-ціннісним критерієм у експериментальній групі можна встановити, що відсоток учнів початкової школи, які проявили високий рівень вихованості в цьому аспекті, склав 42,3%, а середній рівень досяг 46,2%.

Таблиця 3.2

Динаміка рівнів вихованості толерантності здобувачів початкової освіти за мотиваційно-ціннісним критерієм

Рівні	Експериментальна група (26 молодших школярів)				Динаміка	Контрольна група (28 молодших школярів)				Динаміка
	на початку експерименту		наприкінці експерименту			На початку експерименту		наприкінці експерименту		
	осіб	у %	осіб	у %		%	осіб	у %	осіб	
Високий	7	26,9	11	42,3	+15,4	9	32,1	10	35,7	+3,6
Середній	9	34,6	12	46,2	+11,6	9	32,1	10	35,7	+3,6
Низький	10	38,5	3	11,5	-27,0	10	35,8	8	28,6	-7,2

Значний спад відсотків молодших школярів експериментальної групи, які демонстрували низький рівень розвитку толерантності (від 38,5% учнів на початку формувального етапу експерименту до 11,5% учнів наприкінці експерименту), свідчить про ефективність впроваджених педагогічних умов. Результати виховання толерантності серед молодших школярів за мотиваційно-ціннісним критерієм в експериментальній групі виявилися значно вищими, ніж у контрольній групі зі статистичною достовірністю. Різниця в прирості учнів початкових класів з високим рівнем вихованості толерантності за мотиваційно-ціннісним критерієм становила +15,4% в експериментальній групі та -3,6% в контрольній групі; щодо

середнього рівня – 46,2% в експериментальній групі (приріст +11,6%), порівняно з 35,7% в контрольній групі (приріст +3,6%).

Ці результати підтверджують, що 42,3% молодших школярів експериментальної групи виявили стійке бажання бути толерантними особистостями. Графічне відображення динаміки рівнів розвитку толерантності серед молодших школярів експериментальної і контрольної груп за мотиваційно-ціннісним критерієм подано на рисунку 3.2.

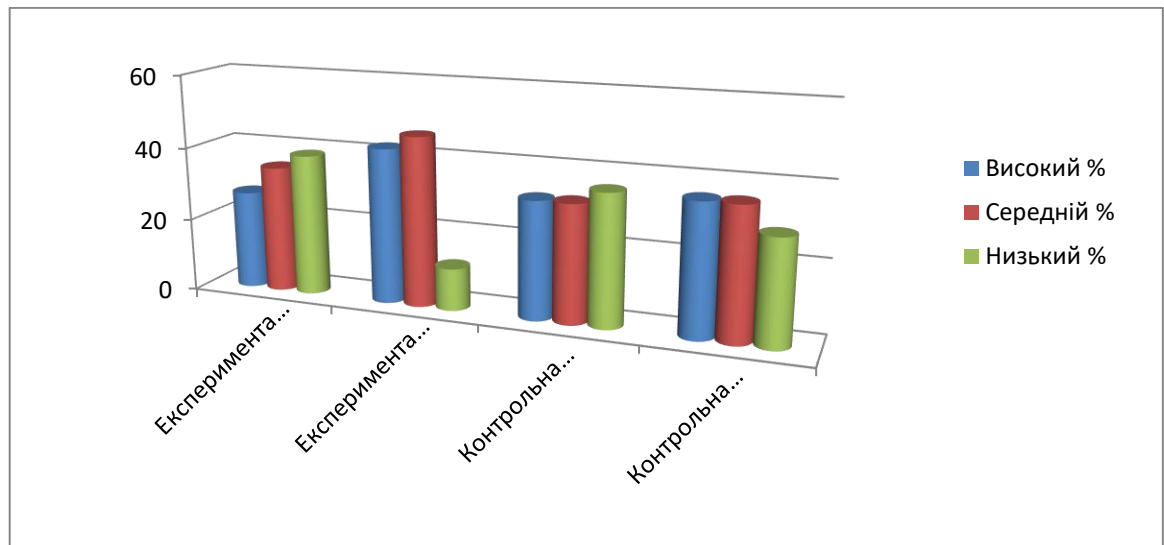

Рисунок 3.2. Динаміка рівнів вихованості толерантності здобувачів початкової освіти експериментальної і контрольної груп за мотиваційно-ціннісним критерієм

За наведеними на Рисунку 3.2 даними, робимо висновок про значні позитивні зміни в рівнях вихованості толерантності в учнів початкових класів експериментальної групи за мотиваційно-ціннісним критерієм.

Проаналізуємо динаміку рівнів вихованості толерантності в молодших школярів за діяльнісно-поведінковим критерієм, показниками якого є: виявлення якостей толерантної особистості (доброзичливості, співчуття, терпимого ставлення до іншої людини); вміння співпрацювати; прояв толерантної поведінки в процесі міжособистісного спілкування (таблиця 3.3).

Таблиця 3.3

Динаміка рівнів вихованості толерантності в здобувачів початкової освіти за діяльнісно-поведінковим критерієм

Рівні	Експериментальна група (26 молодших школярів)				Динаміка	Контрольна група (28 молодших школярів)				Динаміка
	на початку експерименту		наприкінці експерименту			на початку експерименту		наприкінці експерименту		
	осіб	у %	осіб	у %		%	осіб	у %	осіб	
Високий	5	19,2	10	38,5	+19,3	6	21,4	7	25,0	+3,6
Середній	10	38,5	12	46,1	+7,6	10	35,7	11	39,3	+3,6
Низький	11	42,3	4	15,4	-26,9	12	42,9	10	35,7	-7,2

Аналіз таблиці 3.3 свідчить, що 38,5% учнів молодшого шкільного віку експериментальної групи виявили високий рівень вихованості толерантності за поведінковим критерієм. Порівняно з початковим етапом формувального експерименту, коли цей показник становив 19,2%, спостерігається суттєвий приріст.

Результати розвитку толерантності молодших школярів за діяльнісно-поведінковим критерієм в експериментальній групі істотно перевершують відповідні дані контрольної групи. Різниця в прирості учнів початкових класів із високим рівнем вихованості толерантності за діяльнісно-поведінковим критерієм становить +19,3% в експериментальній групі (38,5% учнів), у порівнянні з +3,6% в контрольній групі (25,0% учнів).

У експериментальній групі 15,4% молодших школярів виявили низький рівень вихованості толерантності за діяльнісно-поведінковим критерієм, що є значущим зниженням порівняно з початковим етапом формувального експерименту, коли цей показник становив 42,3%.

У контрольній групі рівень вихованості толерантності учнів молодшого шкільного віку за діяльнісно-поведінковим критерієм суттєво не підвищився.

Динаміку рівнів вихованості толерантності в молодших школярів експериментальної та контрольної груп за діяльнісно-поведінковим критерієм наочно відображено на рисунку 3.3.

На основі поданих даних на рисунку 3.3 можна висунути висновок про позитивні відмінності в рівнях вихованості толерантності у учнів молодшого

шкільного віку експериментальної групи за діяльнісно-поведінковим критерієм.

Для оцінки ефективності педагогічних умов виховання толерантності здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства та вивчення динаміки рівнів вихованості толерантності у зазначеному контингенті учнів застосовано контрольний зріз (таблиця 3.4).

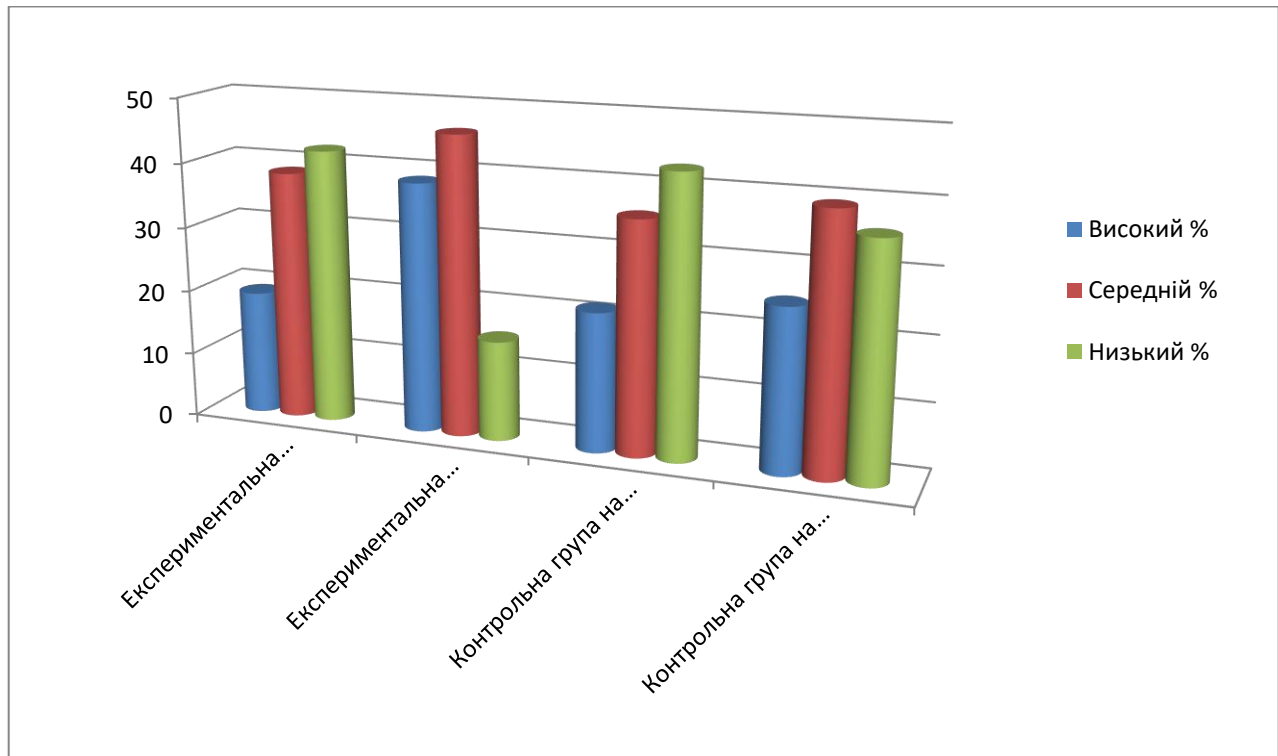

Рисунок 3.3. Динаміка рівнів вихованості толерантності здобувачів початкової освіти експериментальної і контрольної груп за діяльнісно-поведінковим критерієм

Аналіз таблиці 3.4 дозволяє стверджувати, що після проведення експериментальної роботи в учнів початкових класів експериментальної групи значно підвищився рівень вихованості толерантності. Різниця приросту молодших школярів експериментальної групи з високим рівнем вихованості толерантності склала +15,4 %; у контрольній групі +3,6 %.

Таблиця 3.4

Динаміка рівнів вихованості толерантності здобувачів початкової освіти на початку та після проведення експериментальної роботи

Рівні	Експериментальна група (26 молодших школярів)				Динаміка	Контрольна група (28 молодших школярів)				Динаміка
	на початку експер.		наприкінці експер.			на початку експер.		наприкінці експер.		
	Абс	%	Абс	%		%	Абс	%	Абс	
Високий	6	23,1	10	38,5	+15,4	7	25,0	8	28,6	+3,6
Середній	9	34,6	13	50,0	+15,4	10	35,7	11	39,3	+3,6
Низький	11	42,3	3	11,5	-30,8	11	39,3	9	32,1	-7,2

Середнім рівнем – відповідно 15,4 % в експериментальній групі та +3,6 % – в учнів контрольної групи; із низьким рівнем -11,5 % учнів експериментальної групи (від’ємний приріст -30,8 %) та 32,1 % учнів контрольної групи (від’ємний приріст -7,2 %).

Таким чином, аналіз результатів дослідження свідчить про ефективність запроваджених в освітній процес початкової школи педагогічних умов виховання толерантності здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства.

Висновки до третього розділу

В експериментальній перевірці ефективності педагогічних умов виховання толерантності здобувачів початкової на засадах педагогіки партнерства брали участь учні 2-х класів.

Під час формувального етапу експерименту визначені та обґрунтовані педагогічні умови виховання толерантності здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства:

- використання доцільних методів і форм виховання толерантності здобувачів початкової освіти у Новій українській школі;
- удосконалення змісту позаурочної діяльності шляхом реалізації циклу годин спілкування «Толерантність як запорука людяності»;
- узгодження виховних позицій вчителів початкових класів і батьків у вихованні толерантності здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства.

Однією з педагогічних умов є *використання доцільних методів і форм виховання толерантності здобувачів початкової освіти у Новій українській школі.*

У процесі дослідно-експериментальної роботи з виховання толерантності здобувачів початкової освіти використовували такі групи методів виховання: формування свідомості (розповідь, роз'яснення, бесіда, приклад, переконання); організації діяльності та формування досвіду суспільної поведінки (педагогічна вимога, вправа, привчання, створення виховуючих ситуацій); стимулювання поведінки й діяльності (рольові, сюжетно-рольові, ігри-драматизації, заохочення).

Основними формами виховання толерантності здобувачів початкової освіти є: уроки-мандрівки, інтегровані уроки, години спілкування, ранкові зустрічі («Галевина толерантності», «Ми спілкуємось толерантно», «Я поважаю інших»), читання й обговорення художніх творів дитячої літератури, рольові, сюжетно-рольові ігри, ігри-драматизації, колективні творчі справи («Шкільна родина», «Вчимося бути толерантними»), святкування Міжнародного Дня толерантності, уявні подорожі, інсценізації тощо.

Наступна педагогічна умова – *удосконалення змісту позаурочної діяльності шляхом реалізації циклу годин «Толерантність як запорука людяності».*

Наведемо тематику виховних годин для другого класу: «Толерантність – що це?», «Толерантна людина», «Будьмо толерантними», «Навіщо людині співчуття», «Я вмію співчувати», «Я поводжусь толерантно», «Казкова подорож до країни «Толерантність», «Я вмію спілкуватись толерантно», «Наш толерантний клас».

Реалізація вищезазначеної умови сприяла збагаченню уявлень здобувачів початкової освіти про толерантність, риси толерантної особистості; усвідомленню значущості якостей толерантної особистості; засвоєнню правил толерантної поведінки; виявленню доброзичливості, співчуття, терпимого ставлення до інших людей; вміння співпрацювати та безконфліктно взаємодіяти з іншими людьми.

Педагогічна умова – *узгодження виховних позицій вчителя початкових класів і батьків у вихованні толерантності здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства* – була реалізована за допомогою проведення циклу занять з батьками.

Наведемо тематику занять для батьків: «Виховуємо толерантність у дитини молодшого шкільного віку», «Як вчити дітей бути доброзичливими», «Чи актуально виховувати толерантність у дитини?», «Конфлікти між батьками і дітьми молодшого шкільного віку: рекомендації щодо їх вирішення».

Використовували такі форми роботи, як: бесіди, обговорення проблемних ситуацій, групові та індивідуальні консультації, електронне листування, круглий стіл, перегляд та обговорення телевізійних передач та інтернет-ресурсів з проблеми сімейного виховання тощо.

Аналіз результатів дослідження свідчить, що в експериментальній групі відбулися значущі поліпшення у рівнях вихованості толерантності здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства. Динаміка високого рівня вихованості толерантності в учнів початкових класів експериментальної групи складала: +15,4 %; середнього рівня +15,4 %; низького рівня -30,8 %.

У молодших школярів контрольної групи рівень вихованості толерантності значуще не підвищився. Загальний аналіз результатів дослідження підтверджує ефективність науково обґрунтованих та експериментально перевірених педагогічних умов виховання толерантності здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі на здобуття освітнього рівня «магістр» обґрунтовано та експериментально перевірено педагогічні умови виховання толерантності в здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства, що уможливило такі висновки:

1. Аналіз філософських, психологічних, педагогічних джерел з теми дослідження дозволив уточнити сутність поняття *«толерантність»* як моральної якості особистості, в основі якої – ціннісне ставлення до інтересів, переконань, звичок та поведінки іншої людини; виявляється в прагненні досягти взаєморозуміння без застосування насилля.

Уточнено сутність поняття *«толерантність молодших школярів»* як особистісної моральної якості, що виявляється в терпимому ставленні до іншої людини, співпраці, доброзичливості, співчутті, гуманності, повазі.

Визначено структурні компоненти толерантності молодших школярів: когнітивний, мотиваційно-ціннісний, діяльнісно-поведінковий.

Уточнено сутність поняття *«вихованість толерантності в учнів молодшого шкільного віку»* як результат спеціально організованого виховного впливу, спрямований на набуття знань про толерантність, формування толерантної свідомості та досвіду толерантної поведінки.

Молодший шкільний вік – сенситивний період у контексті проблеми виховання толерантності, оскільки в учнів початкових класів формується емоційно-почуттєва, вольова, мотиваційна сфери особистості; інтелектуальні, етичні, естетичні почуття; учні вчаться аналізувати вчинки однолітків; у молодших школярів переважає емоційна сфера у сприйнятті оточуючих; важливе значення набуває міжособистісне спілкування з однолітками. Однак, в учнів початкових класів обмежений моральний досвід. Це засвідчує необхідність цілеспрямованої роботи з виховання толерантності в молодших школярів.

2. Методологічну основу педагогіки партнерства складає гуманна педагогіка, основою якої є гуманне ставлення до дитини. Психологічну основу педагогіки партнерства становлять суб'єкт-суб'єктні стосунки, діалогічне спілкування, партнерська взаємодія між педагогом, вихованцем та батьками, повага і врахування інтересів один одного, спільна відповідальність за результат.

Педагогіка партнерства спрямована на побудову довіри між школою і сім'єю. Головним завданнями педагогіки партнерства в Новій українській школі є: подолання інертності мислення; перехід на якісно новий рівень побудови взаємовідносин між учасниками освітнього процесу [39, с. 13].

3. Визначено критерії та відповідні показники вихованості толерантності молодших школярів: *когнітивний* (знання про якості толерантної особистості (доброзичливості, співчуття, терпимого ставлення до іншої людини); уявлення про толерантну та інтолерантну людину; усвідомлення значущості якостей толерантної людини)); *мотиваційно-ціннісний* (мотивація на виявлення якостей толерантної особистості (доброзичливості, співчуття, терпимого ставлення до іншої людини); прагнення бути толерантною людиною)); *діяльнісно-поведінковий* (виявлення якостей толерантної особистості; вміння співпрацювати; прояв толерантної поведінки в процесі міжособистісного спілкування)).

Визначено та описано рівні вихованості толерантності у здобувачів початкової освіти, які включають високий, середній і низький рівні.

Згідно з результатами констатувального етапу експерименту встановлено переважання низького рівня вихованості толерантності у молодших школярів (41,8% учнів молодшого шкільного віку в експериментальній групі та 39,3% учнів у контрольній групі). Це підкреслює необхідність наукового обґрунтування та експериментальної перевірки педагогічних умов виховання толерантності в здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства.

4. Обґрунтовано та експериментально перевірено педагогічні умови виховання толерантності в молодших школярів на засадах педагогіки партнерства, а саме: використання доцільних методів і форм виховання толерантності в молодших школярів; удосконалення змісту позаурочної діяльності шляхом реалізації циклу годин спілкування «Виховуємо толерантну дитину»; узгодження виховних позицій вчителів початкових класів і батьків у вихованні толерантності в здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства.

Педагогічна умова – *використання доцільних методів і форм виховання толерантності в молодших школярів у Новій українській школі*. Ефективними щодо виховання толерантності в молодших школярів виявилися групи методів:

формування свідомості (розповідь, роз'яснення, бесіда, приклад, переконання); організації діяльності та формування досвіду суспільної поведінки (педагогічна вимога, вправа, привчання, створення виховуючих ситуацій); стимулювання поведінки й діяльності (рольові, сюжетно-рольові, ігри-драматизації, заохочення).

Ефективними формами виховання толерантності в молодших школярів у Новій українській школі на засадах педагогіки партнерства є: уроки-мандрівки, інтегровані уроки, години спілкування, ранкові зустрічі («Гаялина толерантності», «Ми спілкуємось толерантно», «Я поважаю інших»), читання й обговорення художніх творів дитячої літератури, рольові, сюжетно-рольові ігри, ігри-драматизації, колективні творчі справи («Шкільна родина», «Вчимося бути толерантними»), святкування Міжнародного Дня толерантності, уявні подорожі, інсценізації тощо.

Реалізація педагогічної умови – *удосконалення змісту позаурочної діяльності шляхом реалізації циклу годин спілкування «Виховуємо толерантну дитину»* – сприяло збагаченню уявлень здобувачів початкової освіти про толерантність, риси толерантної особистості; усвідомленню значущості якостей толерантної особистості; засвоєнню правил толерантної поведінки;

виявленню доброзичливості, співчуття, терпимого ставлення до інших людей; вміння співпрацювати та безконфліктно взаємодіяти з іншими людьми.

Реалізація педагогічної умови – *узгодження виховних позицій вчителя початкових класів і батьків у вихованні толерантності в здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства* – відбувалась за допомогою проведення циклу занять з батьками.

У процесі проведення занять з батьками використовували такі форми роботи, як: бесіди, обговорення проблемних ситуацій, групові та індивідуальні консультації, електронне листування, круглий стіл, перегляд та обговорення телевізійних передач та інтернет-ресурсів з проблеми сімейного виховання тощо.

Стабільна динаміка підвищення рівнів вихованості толерантності в молодших школярів експериментальної групи (високий рівень +15,4 %; середній +15,4 %; низький -30,8 %) свідчить про ефективність впроваджених педагогічних умов виховання толерантності в здобувачів початкової освіти на засадах педагогіки партнерства.

Проведене дослідження не вичерпує усієї глибини поставленої проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Апель К. О. Етноетика та універсальна макроетика: суперечність та доповнюваність. *Педагогічна думка*, 2004. № 3 .С. 17–20.
2. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). К. Видавець Олег Зень, 2007. 172 с.
3. Бернадська Л. В. Виховання толерантності в учнів 1-4 класів шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2009. 21 с.
4. Бессараб Н. А. Виховання міжкультурної толерантності молодших школярів у навчально-виховному процесі початкової школи: дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2020. 206 с.
5. Бех І. Д. Виховання особистості: 2 кн. Кн. 1.: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. К. : Либідь, 2003. 280 с.
6. Бех І. Д. Компонентна технологія сходження зростаючої особистості до духовних цінностей. *Початкова школа*, 2018. № 1. С. 5–10.
7. Бідонько І. В. Толерантність та інтолерантність як особистісна характеристика старшокласників. *Вісник післядипломної освіти*, 2011. Вип. 5. С. 184–192.
8. Василюк М. І. Виховання толерантності у молодших школярів засобами предмету «Музика» в умовах полікультурного простору. [Електронний ресурс]. Режим доступу: [http : // archive.Nbu.gov.ua / portal / natural / NVUu/ Ped/ 2011_20/ basilinka.pdf](http://archive.Nbu.gov.ua/portal/natural/NVUu/Ped/2011_20/basilinka.pdf).
9. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава: Редакція газети «Полтавський вісник», 1994. 191 с.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К. : Ірпінь: ВПФ «Перун», 2005. 1728 с.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови 5-те вид. К. : Ірпінь. Перун. 2005. 1950 с.

12. Вікова та педагогічна психологія. Навчальний посібник О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. К. : Коравелла, 2008. 400 с.

13. Вікова та педагогічна психологія. Навчальний посібник О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. К. : Либідь, 2005. 464 с.

14. Галузяк В. М. Толерантність в структурі особистісної зрілості педагога. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: «Педагогіка і психологія», 2012. Вип. 38. С. 388–394.

15. Глінська Л., Склярова Р. Феномен толерантності в соціально-філософських інтерпретаціях. *Соціологічні студії*, Вип. 2. №15, 2019. С. 42–47.

16. Гончар Л. В. Теоретико-методичні засади формування гуманних батьківсько-дитячих відносин: дис. ... д-ра пед. наук. Київ, 2018. 510 с.

17. Горват М. В. Виховання толерантності у молодших школярів в умовах інтерактивного педагогічного спілкування: дис. ... канд. пед. наук. Умань, 2014. 315 с.

18. Горват М. Проблема виховання толерантності у молодших школярів в умовах інтерактивного спілкування. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*, 2021. Вип. 43. С.148–153.

19. Горват М. В. Критерії та рівні толерантності особистості молодших школярів *Materiäly X mezinärodmvedecko-praktickäkonference «VĚda a vznik 2013/2014»*. Dil 19. Pedagogika.: Praha. PublishingHouse «EducationandScience» 2014. 112 s.

20. Грива О. Проблема толерантності молоді у філософсько-освітній парадигмі. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/71976/22>

21. Грива О. А. Соціально-педагогічні основи формування толерантності у дітей та молоді в умовах полікультурного середовища: монографія. К. ПАРАПАН, 2005. 228 с.

22. Губа Н., Гладких Ж. Теоретичний аналіз психологічних чинників, які впливають на формування толерантності. *Психологічні перспективи*, 2018. Вип. 32. С. 97–108.

23. Гурова Т. Ю. Виховання толерантності молодших школярів в умовах полікультурного освітнього простору: дис. ... канд. пед. наук. Луганськ, 2011. 220 с.

24. Декларація принципів толерантності. Вік толерантності, 2001. № 1. С. 62–68.

25. Державний стандарт початкової освіти. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnogostandartu-pochatkovoyi-osviti>

26. Докукіна О. М. Сутність, структура та особливості розвитку толерантної особистості. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*: зб. наук. праць. Київ, Інститут проблем виховання АПН України, 2006, № 9. С. 91 -96.

27. Дудченко В. Толерантність – ключовий елемент духовного розвитку людства. *Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія*. 2011. Вип. 53. С. 39–43.

28. Закон України «Про освіту» [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

29. Закону України «Про повну загальну середню освіту». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20>

30. Іванчук М. Г. Інтерактивний характер формування моральних якостей особистості молодшого школяра. *Педагогіка і психологія*, 2000. № 1. С. 66–72.

31. Іванчук М. Г. Психолого-педагогічні умови формування в молодших школярів моральних почуттів (у процесі навчання): дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2003. 185 с.

32. Історія педагогіки / за ред. М. В. Левківського. Житомир: Житомирський державний педагогічний університет, 2000. 336 с.

33. Канішевська Л. В. Теоретико-методичні основи виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності: дис. ... д-ра пед. наук. Київ, 2011. 512 с.

34. Канішевська Л. В. Аналіз феномена «толерантність» в гуманітарних науках». *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*, 2010. Вип. 28(1), С. 132–136.

35. Канішевська Л. В., Сухопара І. Г. Формування толерантності в молодших школярів в позаурочній діяльності: теорія і практика: монографія. К. : Компрінт, 2017. 403 с.

36. Канішевська Л. В. Виховання соціальної зрілості старшокласників шкіл-інтересів у позаурочній діяльності: монографія. К. : ХмЦНП, 2011. 368 с.

37. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання: навчальний посібник. К. : Вища школа, 1997. 304 с.

38. Кічук Н. В. Виховання толерантної особистості в полікультурному середовищі. *Наука і освіта*. 2014. №1. С. 91–94.

39. Ковальчук В. А. Педагогіка партнерства у професійній діяльності вчителя: навч. посіб. Житомир: Вид-во ЖДУ, 2023. 100 с.

40. Койкова Е. І. Виховання толерантності у молодших школярів на уроках музики в умовах полікультурного простору: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Луганськ, 2009. 22 с.

41. Кононко О. Л. Проблема толерантності в контексті особистісно орієнтованої моделі спілкування. *Педагогіка толерантності*, 2008. № 1 С. 5–10.

42. Конфлікти між батьками і дітьми: пам'ятка для батьків. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://bobrovyska-gromada.gov.ua/news/1620369139>

43. Концепція Нової української школи [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola>.

44. Корчак Я. Правила життя. М. : НОКЦ «Детство. Отрочество. Юність». 2012. 160 с.
45. Коханова О. П. Психологія партнерської взаємодії в освіті: навчально-методичний посібник. Київ: ПП Щербатих О., 2011. 104 с.
46. Кремень, В.Г., Сисоєва, С.О., Бех, І.Д., та інші. Концепція виховання дітей та молоді в цифровому просторі. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 2022. 4(2), 1-30. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2022.4206>
47. Критерії і показники вихованості. Педагогічна психологія (за ред. Л. М. Проколієнко, Д. Ф. Ніколенка). Київ : Вища школа, 1991. 220 с.
48. Кудикіна Н. В. Ігрова діяльність молодших школярів у позаурочному навчально-виховному процесі: монографія. Київ: КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2003. 272 с.
49. Кузьменко В. В., Гончаренко А. Г. Виховання толерантності – запорука діалогу культур. *Педагогіка толерантності*, 2004, № 4. С. 11–16.
50. Кулик І. В. Формування основ культури родинних взаємин учнів 1–4 класів шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності: дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2009. 222 с.
51. Лисак І. Проблема не насилля в соціально-політичній сфері. *Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Педагогіка. Психологія. Філософія*, 2014. Вип. 35. С. 256–262.
52. Максименко С. Д. Гуманізація взаємин учителя та учнів – необхідна умова особистісно орієнтованої освіти. Житомир. ЖОППО, 2004. 203 с.
53. Матвієнко О. В. Виховання молодших школярів: теорія і практика. К. : Стилос, 2006. 543 с.
54. Монтессорі М. Антологія гуманної педагогіки. К, 1999. 224 с.
55. Морально-етичне виховання 1–4 класи (за програмою Л. М. Слотвинської). Посібник для вчителя. ТОВ «Видавнича група «Основа», Харків, 2012. 496 с.

56. Нечерда В. Б. Педагогічні умови виховання толерантності у старших підлітків у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи: дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2014. 332 с.

57. Нова українська школа: poradnik dla vchytelja / za zag. red. H. Bibik. K.: Litera LTD, 2018. 160 s.

58. Педагогіка партнерства. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.internatputivl.narod.ru/2017-2018/veresen/nova/02-11-2016-nush2016-kopiya.pdf>

59. Пірен М. І. Толерантність – дієвий чинник злагоди та консолідації в сучасному українському суспільстві. *Вісник Національної академії державного управління*. 2015. № 3. С. 51–56.

60. Психологічний словник / ред. Н. А. Побірченко; авт.-укл. В. В. Синявський, О. О. Сергєєнкова. К. : Науковий світ. 2007. 274 с.

61. Ремньова А. Г. Виховання толерантності в учнів 5-7 класів у процесі вивчення історії: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ, 2011. 21 с.

62. Риєрдон Б. Толерантність . К., 2001. 304 с.

63. Русова С. Ф. Вибрані педагогічні твори : в 2 кн. К.: Освіта, 1996. Кн. 1. 304 с.

64. Романова І. Позаурочна діяльність молодших школярів. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»*. Херсон, 2013. № 63. С. 28–30.

65. Савченко О. Толерантність як цінність шкільної освіти: методичний аспект. Початкова школа, 2014. № 9. С. 4–7.

66. Сагановська Т. П. Толерантність як важлива складова принципу ненасилля. *Актуальні проблеми філософії та соціології*, 2017. С. 95–97.

67. Саух П. Ю., Саух І. В. Філософія толерантності. Урок освіти – для миру [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://eprints.zu.edu.ua/35139/>

68. Сергєєнкова О. Вікова психологія. К. : Центр навчальної літератури. 2017. 384 с.

69. Сиротенко А. Й. Уроки миру в школі. Київ: «Знання України», 1987. № 3. 47 с.

70. Словник української мови / ред. О. П. Петровська, М. М. Пилинський, Л. О. Родніна, Н. І. Швидка 1976. Т. 7. 1900 с.
71. Сухомлинський В. О. Про виховання. К.1980. 290 с.
72. Сухопара І. Г. Формування толерантності у молодших школярів у позаурочній діяльності: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Умань, 2017. 21 с.
73. Таргоній І. В. Формування толерантності студентів педагогічних коледжів у позааудиторній діяльності: дис. ... канд. пед. наук. Рівне, 2020. 247 с.
74. Тернопільська В. І. Система виховання соціально-комунікативної культури учнів загальноосвітньої школи у позаурочній діяльності: дис.. ... д-ра пед. наук. Київ, 2009. 532 с.
75. Тренінг для педагогів «Конфлікти – це норма життя». [Електронний ресурс]. Режим доступа : http://osvita-mvk.if.ua/content&content_id=1259
76. Український педагогічний словник за ред. С. У. Гончаренка. Київ, 1997. 373 с.
77. Філософський енциклопедичний словник / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАПН України; голов. Ред. В. Шинкарук. К. : Абрис, 2002. 742 с.
78. Шаюк О. Науково-психологічне осмислення толерантності як загальнокультурної проблеми. *Психологія і суспільство*, 2010. Вип. 1.(39). С. 100–111.
79. Швалб Ю. М. Прості особистості. *Збірник наукових праць інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Житомир. Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2017. Том VII. Вип. 44. С. 293–308.
80. Ягоднікова В. В., Виховання толерантності учнів як педагогічна проблема. Перспективи та інновації науки. Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина», 2022. Вип. 8(13). С. 346–354.
81. Grant C. A. Challeng ing themy thsaboutmulti culturale ducation. *Historyofmulticulturaleducation*. 2008. V. 2. NY. Routledge. P. 316–325.

82. Conche M. La tolérance française et la signification universelle ? *La tolérance aujourd'hui*. UNESCO. Paris, 1993. P. 72.

83. CristîR. Toleration, Reconciliation and Philosophy. *La tolerance aujourd'hui. Analyses philosophiques*. Document de travail pour le XIXe Congrès mondial de philosophie Moscou, 22-28 août 1993, UNESCO, Paris, août 1993. P. 33–36.

84. Rogers Carl. Client-Centered Therapy. *Cambridge Massachusetts*. The Riverside Press. 1991. 430 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Картка педагогічних спостережень

Об'єкт: учні 1–4 класів.

Мета: визначити рівні вихованості толерантності в молодших школярів.

Місце спостереження: уроки, перерви, позаурочна виховна діяльність.

Результати експерименту фіксуються вчителями за схемою:

Прізвище, ім'я учня _____

Рік народження _____ клас _____ навчальний рік _____

1. Виявлення толерантності до оточуючих _____

2. Рівень сформованості вмінь виявляти:

доброзичливість _____

співчуття _____

співпереживання _____

терпиме ставлення до інших _____

контролювати власну поведінку _____

Умовні позначки: «В» – високий рівень сформованості вмінь; «С» – середній рівень; «Н» – низький.

Виховна година «Будьмо толерантними» (2 клас)

Мета: ознайомити учнів з правилами толерантності, виховувати шанобливе ставлення до інших людей; вчити робити толерантні вчинки.

Обладнання: карта мандрівки, дороговказ, ілюстровані матеріали до зупинок.

Хід виховної години

Організаційний момент, створення психологічного настрою.

Вчитель: Давайте створимо атмосферу поваги, доброзичливості, толерантності на нашому занятті. Будь ласка, поверніться один до одного, подивіться в очі й посміхніться.

Повідомлення теми та мети, завдань.

Вчитель: Ви вже знаєте, що толерантність – це вміння розуміти й поважати почуття й думки іншої людини, бути поблажливим до вчинків інших людей, при цьому поважати себе, мати власну думку, вміння співпрацювати з іншими, спільно вирішувати проблеми, виконувати завдання. Людина, яка дотримується таких поглядів, називається толерантною. Як навчитись бути толерантним? Яких правил потрібно дотримуватись? Ці правила ми створимо сьогодні разом із Вами на занятті й навчимось робити толерантні вчинки.

Розповідь вчителя.

Толерантна людина поважає інших людей, навіть якщо вони відрізняються від інших кольором шкіри, національністю, мовою, зовнішнім виглядом, манерою одягатись, інтересами, захопленнями. Толерантна людина вміє розуміти, співчувати, допомогти іншим. Толерантні люди добре знають самих себе, свої переваги і недоліки, впевнені, що проблеми, загрози можна подолати. Толерантні люди не перекладають своєї відповідальності на інших і не намагаються у всьому звинувачувати інших.

Вправа «Обери дієслово»

Серед запропонованих дієслів оберітьті, які властиві толерантній людині, доповніть їх іншими словами так, щоб вислів називав певний вчинок.

Захистив, образив, провідав, прочитав, відібрав, відвідав, обігрів, штовхнув, допоміг, поділився, злякав, втішив, заспокоїв, подарував, зруйнував, пожалів, вислухав, посварився, ударив, вибачився, помирився, запропонував.

Обговорення за запитаннями:

- Чи подобаються тобі такі вчинки толерантної людини?
- Які вчинки ви робите?
- Оберіть ті вчинки, які можуть бути правилами толерантної людини.

Запис правил на дошці.

Вислухати іншу людину.

Запропонувати свою допомогу, дружбу іншому.

Слухання української народної казки «Як їжачок із звірами подружився».

Жив у лісі їжачок. Добре жилося йому в лісі, досхочу міг їсти різних фруктів та ягід. Вони самі наколювались на голочки і ніби просились до рота. Та не вистачало їжачкові одного – вірного друга. Всі, з ким він хотів заговорити, тікали від нього, бо боялися його колючок. Навіть лисиця та вовк, які, здавалося, нікого й нічого не боялися, й ті, забачивши їжачка ще здалеку, намагалися обходити його стороною.

А що вже говорити про зайця? Кожен ранок цього звірка починався тим, що він обходив свій будиночок з усіх сторін, роздивляючись, чи не притаїлася там ця «страшна тварина». Одного разу заєць таки натрапив на бідного їжачка, який не встиг сховатися під листям і притаївся біля деревини. Побачивши «колюче страховище» (саме так називали його лісові звірі), заєць злякався так, що навіть знепритомнів і впав прямо на їжачка. А коли ж прийшов до тями, то,

крім переляканого ведмедя, який прийшов до зайця в гості і, заставши його в такому вигляді, подумав, що він помер, нікого навкруги себе не побачив.

– Постійте, я хочу з вами приятелювати! – благав їжачок, коли зустрічав когось із звірів. Та вслід чув лише тупіт ніг переляканих тварин.

Одного осіннього дня їжачкові було так самотньо, він ішов лісом і гірко плакав. Раптом почувчийсь тоненький голосок.

– Їжачок, їжачок! Я тебе знаю! Постій!

Їжачок оглянувся довкола, але нікого не побачив.

– Це, мабуть, відсамотності мені вже почало таке вчуватися, – подумав вголос їжачок і пішов далі, ковтаючи гіркі сльози.

– Єй-ей! – знову загукав невідомий голос. – Зачекай!

І раптом їжачок побачив прямо біля своїх ніжок маленького мураха. Мураха стояв і дивився на нього добрими співчутливими очима.

– Тичому не втікаєш від мене? – запитав його здивований їжачок.

– Тому, що я навмисне чекав тебе тут, адже ти кожного дня прогулюєшся по цій стежині, – відповів мураха.

– І ти мене зовсім не боїшся? – запитав їжачок.

– Аніскілечки. Ти мені нічого поганого не зробив, а навіть навпаки. Вчорати загубив на цій стежині солодку грушу, і я і мої друзі нею досхочу поласували. Спасибі тобі, друже!

Їжачок здивовано дивився на мураха і не вірив своїм вухам.

– Стривай. Як ти мене назвав? – перепитав він.

– Другом. Адже ж ти не проти зі мною дружити? Давай будемо друзями, – запропонував мураха.

– Із задоволенням! – аж запищав від радості їжачок. – Я так давно мріяв про друга.

Мураха заліз на спину їжачкові, зручніше усівся між голочками і вони вже вдвох продовжували осінню прогулянку по лісі.

А коли ж усі лісові звірі побачили, що малий мураха, і той не боїться їжачка, то, зібравшись всі разом, прийшли до нього додому і запропонували йому свою дружбу.

З того часу в їжачка з'явилося багато друзів і він уже більше ніколи не був самотнім.

Обговорення вражень від казки

- Які почуття викликала у вас казка?
- Чому звірі боялись їжачка?
- Що відчував їжачок, коли звірі його боялись?
- Хто першим запропонував дружбу їжачкові? Чому?
- Чому інші звірі потоваришували з їжачком?
- Який висновок ви можете зробити для себе?
- Вчинки яких звірят можна вважати толерантними?
- Які поради казки ви можете взяти для правил толерантності?

Запис правил.

Дізнайся про іншу людину щось гарне.

Запропонуй першим свою дружбу іншій людині.

Розгляд ситуацій.

Об'єднавшись у групи, запропонуйте вирішення ситуації толерантною людиною.

Ситуація 1

Твої однокласники грають в цікаву гру. Ти запізнився, а гра розпочалась. Однокласники не хочуть брати тебе до гри. Як ти вчиниш?

Ситуація 2

Андрій брав участь у змаганнях і переміг, а його друг Максим був останній. Максимко дуже засмутився. Що ти запропонуєш вчинити Андрію?

Ситуація 3

Ти вийшов на подвір'я кататися на велосипеді. Товариш, у якого немає велосипеда, просить покататися. Що ти зробиш?

Ситуація 4

Алла вийшла у двір гратися з лялькою. Іванко грався машинкою. Побачивши Аллу, Іванко залишив свою іграшку і попросив в Алли погратися її лялькою.

Що ти запропонуєш зробити Аллі?

– Оберіть ті гарні вчинки, які можуть бути правилами толерантної людини.

Запис правил.

Зрозуміти почуття іншої людини.

Домовлятися з іншими, шукати мирним шляхи вирішення проблем.

Створення правил толерантності.

Вчитель: Давайте уточнимоті правила толерантності, які ми створили.

– Які правила повторюються?

– Які потрібно додати?

Цінувати кожну людину, поважати її думки, почуття.

Вислухати, зрозуміт иіншу людину.

Дізнаватись про гарні якості, переваги, інтереси іншої людини.

Запропонувати свою допомогу, дружбу іншому.

Домовлятися з іншими, шукати мирні шляхи вирішення проблем.

Цінувати та поважати себе.

Підведення підсумків.

– Яких правил Ви вже дотримуєтесь?

– Яких правил потрібно навчитись, щоб бути толерантною людиною?

Додаток В**Казкова подорож до країни «Толерантність» (2 клас)**

Мета: ознайомити учнів з поняттям «толерантність», розуміння її необхідності в соціумі; формувати уявлення учнів про себе як унікальну, неповторну особистість; виховувати шанобливе ставлення до інших людей на основі співставлення себе з ними, виокремлення подібного і відмінного.

Обладнання: карта мандрівки, дороговказ, ілюстровані матеріали до зупинок, презентація POWER POINT.

Хід мандрівки**Організаційний момент. Привітання.**

Парти у класі стоять у два ряди, щонагадують вагон потяга. Учні сидять за партами з путівками до країни Толерантності, отриманими за здалегідь. Лунають звуки готовності потяга до відправлення зі станції вокзалу. Чути оголошення чергового вокзалу:

– Увага! Шановні пасажери! Подорож до країни Толерантності почнеться рівно за хвилину. Наш потяг відправляється з 3-ї платформи. Просимо всіх зайняти свої місця та уважно слухати гідя вашого класу. Бажаємо незабутніх вражень!

Повідомлення теми і мети гри-подорожі. Мотивація.

Вчитель: Дорога до Крани Толерантності далека. На нас чекають зупинки, де ми будемо вчитись толерантності, доброти, вмінню розуміти, поважати один одного. Перевіримо, чи взяли Ви всі необхідні речі за отриманими путівками. В кінці нашої подорожі Ви приймете рішення, кому потрібно буде ще раз відвідати цю країну разом із батьками, друзями, знайомими. Або можливо Вам потрібно подарувати комусь іншому цю путівку для створення толерантної країни.

Поки наш потяг прямує до першої зупинки, послухайте цікаву історію.

Жив собі на світі один цивілізований народ. Він був не простим. Більше 100 етносів проживало разом. Багато громадян-патріотів налічувалося в цьому народі. І займав він цілу державу. Ви скажете: ну то й що, хіба мало великих народів на світі, але річ у тому, що народ був особливим, взаєморозуміння і лад панували в цій державі. Ні між етнічних конфліктів, ні злиднів, ні хаосу у владі, ні поділу на «помаранчевих» та «синіх». Дійшла вістка про цей великий народ до знатної особи зарубіжної країни. І вона вирішила перевірити, чи правду говорять про цей цивілізований народ. Прибула вона до держави, і душа її зраділа: довкола добробут, взаєморозуміння, панування закону, народовладдя. В державі панує громадянське суспільство. Здивувався іноземець. Вирішив дізнатися, як цей народ розбудував таке суспільство. Запитав у глави держави – Президента, як він підтримує згоду і добробут у своїй державі. Той взяв лист паперу і став щось писати. Потім передав написане іноземцю. Той узяв папір і став здивовано читати. Багато разів на папері було написане слово «ЗЛАГОДА».

– Як Ви розумієте слово «ЗЛАГОДА»?

Відпові учнів.

Вчитель: Злагода – це мирні, дружні відносини, стосунки, взаємна домовленість, погодженість, гармонія, які потрібні для мирного життя всім людям. Злагода відкриває ворота до країни Толерантності.

Зупинка перша. Галявина Толерантності.

Вчитель: Толерантність означає поважання, сприйняття і розуміння відмінностей інших людей, їх думок, поглядів, національності, кольору шкіри, мови, вподобань, інтересів, смаків, культури. Адже всі люди різні, кожен з Вас унікальний і неповторний, і важливо цінувати відмінності, унікальність, неповторність кожної людини. А об'єднує нас те, що ми всі – люди. Щоб мирно, дружно разом жити потрібно цінувати себе і поважати інших, сприймати їх такими, які вони є, вміти дружити, домовлятися, спільно вирішувати всі завдання. Це і називається толерантністю. Послухайте притчу про людей, які вирішили проблему, виявивши толерантність.

Слухання притчи.

Спочатку в світі все було тихо і спокійно. Земля, здавалося, була засипана кольоровим камінням. Але, придивившись, можна було побачити, що це було некаміння, а маленькі люди, які зовсім не рухалися. Одного разу над Землею подув вітер. Він зігрів людей і вдихнув в них життя і любов. Вони стали рухатися... розглядати один одного... розмовляти один з одним... піклуватися один про одного. Коли вони стали знайомитися зі світом навколо себе, то знайшли на Землі кольорові стрічки. Люди зраділи і почали їх збирати. Одні взяли червоні стрічки, інші – голубі, другі – зелені, а дехто – жовті. Люди радісно пов'язали один одному ці стрічки і сміялися, дивлячись на яскраві кольори.

Несподівано подув інший вітер. На цей раз він примусив їх затремтіти від холоду. Вони подивилися один на одного і усвідомили, що мають різний вигляд, і... перестали довіряти один одному.

Червоні зібралися разом і побігли в один бік.

Голубі зібралися разом і побігли в інший бік.

Зелені зібралися разом і побігли в третій бік.

Жовті зібралися разом і побігли в четвертий бік.

Всі вони забули про те, що були і піклувалися один про одного. Інші кольори здавалися їм незвичними і небезпечними. Люди побудували стіни, щоб відгородитися одним від інших. Але скоро вони з'ясували, що:

– у червоних є вода, але немає їжі;

– у голубих є їжа, але немає води;

– у зелених є дрова для вогнища, але немає житла;

– у жовтих є житло, але їм нічим зігрітися.

Незнайомець сказав: «А тепер скажіть один одному, чим ви можете поділитися і що вам потрібно отримати».

Голубі сказали: «Ми можемо поділитися їжею, але нам потрібна вода».

Червоні сказали: «Ми можемо поділитися водою, але нам потрібна їжа».

Зелені сказали: «Ми можемо поділитися дровами, але нам потрібне житло».

Жовті сказали: «Ми можемо поділитися житлом, але нам нічим нагрітися».

Тоді незнайомець сказав: «Чому б вам не зібрати все те, що у вас є, і не поділитися ним? Тоді б вам не бракувало води, їжі, тепла і житла».

Запитання

- Що допомогло людям вирішити проблему?
- Що найголовніше зрозуміли люди?

Вправа «Букет Толерантності»

На галявині Толерантності росте багато красивих різних квітів. Давайте зробимо з них великий букет толерантності. Які квіти ви обирете?

На кожній квіточці написані якості людини: доброзичливість, доброта, людяність, милосердя, повага до себе, розуміння інших, ввічливість, терпимість, дружелюбність, злагода, тактовність, впевненість, власнагідність, активність, ініціативність, щирість, упертість, ворожість, поступливість, чуйність, чемність, співчутливість, ласкавість, лагідність, справедливість, упередженість, пихатість.

Вчитель: Цей букет допоможе нам бути толерантними в дорозі й житті. Їдемо до наступної зупинки.

Зупинка друга. Озеро Посмішки.

Вчитель: Ви знаходитесь біля озера «Посмішка». Лагідно доторкніться один до одного, посміхніться і подаруйте чудовий настрій.

Вправа «Вислови свою думку»

- Коли вона з'являється посмішка?
- Кому ми даруємо посмішку?
- Для чого людям потрібна посмішка?
- Як посмішка допоможе бути толерантним?

Вправа «Побажання»

Учні отримують золоту рибку, вирізану з паперу, яка виконає їх побажання щодо толерантного і дружнього співіснування в колективі. Учні записують свої бажання, проговорюють їх з посмішкою і прикріплюють рибку до акваріуму, який намальований на папері.

Вчитель: Всі наші бажання здійсняться, якщо ми будемо толерантними і намагатися дотримуватись їх щодня.

Зупинка третя. Сад Добра.

Послання мудреця: «Живи! Добро звершай!

Та нагород за це не вимагай...

Хай оживає істина свята:

Людина починається з добра!»

Слухання казки «Про велике добро»

Один проворний щури клоубля встягувати в свою нірку різні речі. І то не так, щоб десь попросив, купив чи виміняв. Здобував щурик свій скарб злодійкувато. То там щось тишком-нишком поцупить, то звідтіля притягне. Мама щурикові сто разів казала:

– Не роби так! Не можна! Схаменися!

Сусіди теж йому говорили:

– Не слід такому гарному щурику бути злодієм! Ти псуєш звання щурячого роду! Слухав їх щурик в одне вухо, а другим дослухався, що де без догляду залишилося і радів:

– Я вже велику купу добра маю – геть до самісінької стелі наскидав! І суху грушку, і житній окраєць, стару газету, уламок від ключика, і навіть пошарпаний гаманець господаря з дрібними!

Однак друзів у щурика ставало все менше. Згодом він і зовсім сам залишився. Найбільшу свою втіху – пів головки сиру! – не мав з ким розділити, за півроку вона так і всохла.

Запитання

- Що таке справжнє добро?
- Чому головному навчився щурик?

- Чому Вас навчила казка?

Гра «Якщо ти добра людина»

Плескайте в долоні, якщо добра людина робить, що я називаю, тупайте ногами, якщо добра людина це не робить.

1. Ділиться тим, що в неї є.
2. Допмагає друзям в біді.
3. Зловтішається з чужого горя.
4. Захищає того, хто слабшій.
5. Ображає того, хто слабший.
6. Підтримує словом, порадою, посмішкою того, кому важко.
7. Шанує і поважає інших людей.
8. Насміхається з тих, хто відрізняється від інших.
9. В кожній людині намагається знайти щось добре, хороше.
10. В кожній людині бачить супротивника.
11. Ввічливо розмовляє.
12. Чемно поводить себе з іншими.

Вчитель: Добро, наші добрі вчинки допоможуть нам бути толерантними до інших людей. Які пісні Ви знаєте про добро, доброту? Давайте заспіваймо, поки їдемо до іншої зупинки.

Зупинка четверта. Парк Дружби.

Розгадування кросворду казкових персонажів.

			1	д	ю	й	м	о	в	о	ч	к	а	
		2	к	а	р	л	с	о	н					
			3	б	у	р	а	т	і	н	о			
4	б	і	л	о	с	н	і	ж	к	а				
			5	а	й	б	о	л	и	т	ь			
				6	м	а	л	ь	в	і	н	а		

- /Хто з казкових персонажів був хорошим другом?

Гра «Я почну, а ти продовжуй»

Друг – це той, хто...

Справжній друг ніколи не ...

Я для свого друга ...

Дружити – це значить ...

Робота з прислів'ями в командах

Гра «Правда навпаки» (для першої команди)

Ворога ховай, а заховаєш – покинь (Друга шукай, а знайдеш – бережи).

Вороги бувають в радості (Друзі пізнаються в біді).

Новий ворог кращий за старих двох (Старий друг краще за нових двох).

Не скажу тобі хто мій ворог, – ти не скажеш, хто я (Скажи мені, хто твій друг, – я скажу, хто ти).

У ворога мед солодший від дружньої води (У друга вода солодша від вражого меду).

Гра «Збери прислів'я» (для другої команди)

Не той друг, хто медом маже, ... а той, хто правду каже.

Нових друзів май, ... старих не забувай.

То не друг, що хвалить тихо, ... а той друг, що хвалить вслух.

Дружба – як дзеркало: ... розіб'єш, не складеш.

Людина без друзів – ... що дерево без коріння.

Зупинка п'ята. Море Ввічливості.

Вчитель: Ввічливість – це демонстрування уважності та люб'язності до оточуючих людей. Вона виявляється в умінні шанобливо та тактовно спілкуватися з людьми, готовності вислуховувати чужі думки та поважати їх, а також вмінням знайти компроміс у вирішенні проблеми. Ввічливість дозволяє людям відчувати себе комфортно в товаристві один одного й уникати напруженості у стосунках. Ввічливість допомагає людині стати толерантною.

Вправа «Відшукай ввічливі слова»

Я думаю, що ти маєш рацію (не маєш) ...

Ти несеш нісенітницю...

Мені здається, що ти помиляєшся...

Що ти верзеш?

Я згоден (не згоден) з тобою...

Ти що, з привітом?

Вибач, я не можу з тобою погодитися...

Поміркуємо разом...

Зупинка шоста. Печера Скарбів.

Вправа «Чарівна скринька»

Вчитель: Ця скринька із печери Скарбів, у ній знаходиться найцінніший скарб нашої планети Земля. Вам цікаво дізнатися що там знаходиться? Можете по одному підійти до скриньки і подивитися найцінніший, найважливіший скарб, але про те, щови там побачите, покищо не розповідайте (на дні скриньки лежить дзеркальце, тому діти бачать своє зображення).

Підсумок. Запитання

— Чому важливому навчила наша мандрівка?

Учні отримують конверти з марками, кладуть в них путівки до країни Толерантності, підписують адресатів, записують свої враження від мандрівки. Путівки опускають у поштову скриньку, яка стоїть на столі.

Толерантність – що це?

Мета: ознайомити молодших школярів з поняттям «толерантність», розкрити важливість і необхідність толерантності у світі, житті дитини; вчити розуміти стан іншої людини.

Хід заняття

Привітання в колі

Вчитель пропонує учням назвати своє ім'я та продовжити речення: «Інші не знають, що я ...».

Презентація теми, повідомлення мети, завдань

Вчитель: Тема нашого заняття: «Толерантність». Нам потрібно відповісти на такі запитання: «Що це?», «Для чого вона потрібна?», «Чому вона потрібна мені?». На тренінгових заняттях ми будемо створювати разом «Скриньку толерантності», куди будемо збирати найважливіші поради з кожного заняття.

Прийняття правил

Вчитель: Для успішної роботи на занятті нам потрібно створити і прийняти правила нашої роботи, які допоможуть працювати сьогодні. Які Ви пропонуєте правила?

1. Слухати і говорити.
2. Висловлюватись по черзі.
3. Не перебивати.
4. Говорити стисло, чітко, зрозуміло.
5. Бути дружелюбними.

Очікування учасників

Вчитель: Напишіть, будь ласка, на паперових пелюстках свої очікування від нашого заняття: про що хочете дізнатись, чому навчитись.

Інформаційне повідомлення, обговорення

Вчитель: Толерантність означає поважання, сприйняття і розуміння відмінностей інших людей, їх думок, поглядів, національності, кольору шкіри,

мови, вподобань, інтересів, смаків, культури. Наш світ цікавий і різноманітний. Багато різних людей населяє нашу планету. Є люди високі й низенькі, стрункі, повні, розумні й не дуже, з білим, чорним і жовтим кольором шкіри, українці, англійці, китайці. Кожна людина є унікальною і неповторною, але це не означає, щохтось є кращим чи гіршим за інших.

Вправа «Віночок толерантності»

Учасникам пропонується написати на стрічках намальованого українського віночку якості людини, які розкривають поняття толерантності (терпимість, об'єктивність, оригінальність, впевненість у собі, повага до себе та інших, людяність, ласкавість, лагідність, злагода, розсудливість, активність, надійність, тактовність, ініціативність, милосердність, співчуття, товариськість, дружність, турботливість).

Гра «Ярлики»

Обладнання: 3 набори розрізаних на частини картинок, «корони», на яких написані такі вирази: «Усміхайся мені», «Будь похмурим», «Корчи гримаси», «Не помічай мене», «Підбадьорюй мене», «Жалій мене», «Кажі, що я нічого не вмію».

Учні об'єднуються в 3 групи. Кожному одягається на голову «корона» так, щоб він не бачив, що на ній написано. Кожній групі дається завдання скласти цілу картину з розрізаних частин, але звертатися під час роботи до учасника своєї групи потрібно так, як написано на його «короні». Через 7-10 хвилин, коли картина складена, учні, не знімаючи своїх «корон», відповідають на запитання:

— Чи сподобалось вам, коли з вами спілкувалися таким чином?

Порада до скриньки толерантності. *Щоб мирно, дружно жити разом потрібно цінувати себе і поважати інших, сприймати їх такими, які вони є, вміти дружити, домовлятися, спільно вирішувати всі завдання.*

Висновки учасників, здійснення очікувань

Вчитель: Чи здійснились ваші очікування від нашого заняття? Що нового дізнались? Що важливого зрозуміли?

Підбиття підсумків

Вчитель: На початку заняття ми ставили три важливих запитання. Давайте дамо відповіді на них зараз.

- Що таке толерантність?
- Для чого потрібна толерантність?
- Чому толерантність потрібна мені?

Толерантна людина

Мета: дати уявлення про толерантну та інтолерантну людину, ознаки толерантної особистості, викликати бажання робити толерантні вчинки.

Хід заняття

Привітання в колі

Вчитель пропонує учням назвати своє ім'я та рису, яка йому властива: «Мене звати.... Я добрий, чесний...».

Презентація теми, повідомлення мети, завдань

Вчитель: Тема нашого заняття: «Толерантна людина». Нам потрібно знайти відповідь на такі запитання: «Яку людину називають толерантною?», «Чи хочу я бути толерантним?», «Що потрібно робити, щоб бути толерантним?».

Прийняття правил роботи групи

Вчитель: Для успішної роботи нам потрібно створити і прийняти правила нашої роботи, які допоможуть працювати сьогодні. Які Ви пропонуєте правила?

1. Уважно слухати.
2. Говорити по черзі.
3. Не перебивати.
4. Висловлювати думку чітко, зрозуміло.
5. Бути дружелюбними.

Очікування учасників

Вчитель: Напишіть, будь ласка, на паперових листочках дерева написати свої очікування від нашого заняття: «Про що хочете дізнатись? Чому навчитись?».

Учням пропонується на стікерах у формі листочків зеленого кольору написати свої очікування від тренінгу та прикріпити їх на великому аркуші паперу у формі кошика.

Гра «Біла Ворона»

Вчитель повідомляє кожному учневі на вушко одну з трьох тварин (коти, собаки, качки). Всі учні встають і виходять на середину, де мають не говорити

ні слова, а тільки вимовляти звуки, які утворюють ці тварини. За звуками учням потрібно об'єднатися у три групи. Одному з учнів повідомляється слово «ворона». Після того як учні знаходять своїх тварин і об'єдналися в групи, дається трохи часу. Потім починається обговорення за запитаннями:

- Як ви знайшли своєї групи?
- Чому ніхто не звернув уваги на «білу ворону»?
- Чи важко було почуватися «білою вороною» відокремленою від усіх?
- Чи хотіли б ви опинитись на місці «білої ворони»? Чому?
- А чи бувають «білі ворони» серед людей?
- Як ставляться до «білих ворон» толерантні люди?

Підбиття підсумків

Вчитель: На початку заняття ми ставили три важливих запитання. Які відповіді можемо дати зараз?

- Яку людину називають толерантною?
- Чи хочу я бути толерантним?
- Що потрібно робити, щоб бути толерантним?

Я вмію співчувати

Мета: розвиток здатності до розуміння, співпереживання і співчуття.

Хід заняття

Вчитель пропонує учням назвати іграшку, в яку вони хотіли б перетворитися: «Я хотів бути ведмедиком, лялькою Барбі, машинкою...».

Презентація теми, повідомлення мети, завдань

Вчитель: Тема нашого заняття: «Я вмію співчувати». Нам потрібно знайти відповідь на такі запитання: «Чи потрібно співчувати?», «Як виявляти співчуття?».

Прийняття правил роботи групи

Вчитель: Для успішної роботи нам потрібно створити і прийняти правила нашої роботи, які допоможуть працювати сьогодні. Які Ви пропонуєте правила?

1. Уважно слухати.
2. Говорити по черзі.
3. Не перебивати.
4. Висловлювати думку чітко, зрозуміло.
5. Бути толерантними.

Очікування учасників

Вчитель: Напишіть, будь ласка, на стікерах у формі іграшок кілька слів про свої очікування від нашого заняття.

Учням пропонується на стікерах у формі іграшок написати свої очікування від тренінгу та прикріпити їх на аркуші паперу у формі корзини для іграшок.

Інформаційне повідомлення, обговорення

Порада до скриньки толерантності. Якщо ти успішний – допоможі іншому, якщо ти щасливий – зроби щасливим когось поруч, будь щирим у своїх діях.

Вправа «Перетворення»

Вчитель пропонує учням уявити себе певним предметом, вибрати яким саме, пояснити чому і звернутись від імені цього предмету до дітей:

- Якби я був книгою, то я був би ... (словником, томиком віршів, збіркою казок, енциклопедією ...), тому що..... Шановні діти! Будь ласка...;
- Якби я був їжею, то я був би ... (кашею, картоплею, хлібом,...);
- Якби я був транспортом, то я був (автобусом, літаком, пароплавом,...).

Гра «Добрі ельфи»

Колись дуже давно люди, борючись за виживання, змушені були важко працювати вдень і вночі. Вони дуже стомлювались. Добрим ельфам їх стало дуже шкода. Коли наставала ніч, вони почали прилітати до людей і заколихувати їх добрими словами, гладили по голівці. Так люди засинали, а зранку, сповнені сил та енергії, бралися за роботу.

Вчитель пропонує учням об'єднатись у дві групи і розіграти ролі давніх людей і добрих ельфів. Втомлені люди продовжують працювати, а ельфи прилітають і заколихують їх (потім групи міняються ролями).

Вчитель: На початку заняття ми ставили три важливих запитання. Як відповімо на них зараз?

- Чи потрібно співчувати? Для чого потрібна толерантність?
- Як виявляти співчуття?

Я поводжусь толерантно

Мета: ознайомити з сутністю толерантної поведінки, розкрити важливість і необхідність толерантності у комфортному житті дитини; вчити робити толерантні вчинки.

Хід заняття

Вчитель пропонує учням назвати своє ім'я та те, що діти навміє робити найкраще: «Мене звати.... Я вмію співати, танцювати, грати в футбол...».

Презентація теми, повідомлення мети, завдань

Прийняття правил робитигрупи

Вчитель: Для успішної роботи нам потрібно створити і прийняти правила нашої роботи, які допоможуть працювати сьогодні. Які Ви пропонуєте правила?

1. Уважно слухати.
2. Говорити по черзі.
3. Не перебивати.
4. Висловлювати думку чітко, зрозуміло.
5. Бути толерантними.

Очікування учасників

Інформаційне повідомлення, обговорення

Вчитель: Толерантні люди виявляють доброзичливість, чуйність, милосердність до інших, намагаються дарувати добро, допомагати іншим. Толерантні діти вдячні своїм батькам, розуміють їх труднощі, турбуються про них, допомагають у домашніх справах. Толерантні люди не нав'язують власної думки іншим.

Вправа «Дієта для толерантних»

Психологи розробили дієту для толерантних людей, а злі, неввічливі люди її змінили на протилежне, додали зайві слова. Спробуйте створити дієту для толерантних людей.

Додаток 3

Ігри та ігрові вправи

Ігрова діяльність є природною, захоплюючою діяльністю молодших школярів. У процес ігри відбувається згуртування колективу, діти вчаться конструктивно взаємодіяти, досягати мети спільними зусиллями, розуміти один одного, поважати себе та інших. З метою формування толерантності у молодших школярів доцільно проводити гри:

для розуміння сутності толерантності (її важливості і необхідності у житті, розуміння різноманітності світу);

для виховання поваги до себе (почуття власної гідності, впевненості у собі, відповідальності, розуміння унікальності та неповторності кожного);

для виховання поваги до іншого (розвитку емпатії, здібностей до рефлексії);

для виховання вміння взаємодіяти з іншими (встановлення толерантних стосунків у колективі молодших школярів, вміння толерантного спілкування).

Для розуміння сутності толерантності**«Розшифруй слово»**

Мета: розуміння поняття «толерантність» за рахунок добору синонімічного ряду.

Обладнання: аркушпаперу, олівці, фломастери.

На аркуші паперу стовпчиком пишеться слово «толерантність». Учасники методом «мозкового штурму» добирають синоніми до кожної букви слова та записують їх навпроти.

«Абетка толерантності»

Мета: розуміння поняття «толерантність» за рахунок добору синонімічного ряду.

Обладнання: аркушпаперу, олівці, фломастери.

«Асоціативний кущ»

Мета розуміння поняття «толерантність» за рахунок розширення його смислового поля і візуалізації контексту.

Обладнання: аркуш паперу, олівці, фломастери.

У центрі аркуша пишеться слово «толерантність». Учасники методом «мозкового штурму» добирають асоціації до слова та записують їх довкола, немов гілки куща.

«Емблема толерантності»

Мета: продовжити роботу з визначенням толерантності; розвивати фантазію, експресивні способи самовираження.

Обладнання: білий і кольоровий папір, фломастери, олівці, ножиці, клей.

Об'єднавшись у групи учасникам пропонується створити емблему толерантності. Час на малювання – 5 хв. Кожна з груп висуває гасло, що відображає сутність емблеми, представляє свою емблему.

«Кошик»

Мета: розуміння поняття «толерантність» за допомогою асоціативного ряду; розвиток фантазії, творчого мислення.

Матеріали: кошик або пакет з дрібними предметами (іграшки з кіндерсюрпризів, ключик, м'ячик, значкитощо). Кількість предметів повинна перевищувати кількість учасників групи.

Ведучий проходить по колу з кошиком, у якому знаходяться різні дрібні предмети. Учасники, не дивлячись у кошик, беруть один предмет. Ведучий пропонує кожному знайти яку-небудь зв'язок між цими предметом і поняттям толерантності. Розповідь починає учасник, який перший отримав іграшку. Наприклад: «Мені дістався м'ячик. Він нагадує мені земну кулю. Думаю, що толерантність повинна бути поширена по всьому світу».

«Терези толерантності»

Мета: розуміння сутності толерантності, своїх прав та прав інших, виховувати повагу до себе та інших.

Обладнання: іграшкові терези, картки.

Вчитель показує іграшкові терези. На одній шальці лежить на картці записана теза «Я маю право на повагу оточуючих» і просить учнів записати на

картці тезу і покласти на іншу шальку, щоб була рівновага («Оточуючі мають право на повагу і з мого боку»). Далі вчитель бере іншу картку «Я маю право на терпимість з боку оточуючих» («Оточуючі мають право на терпимість з мого боку»); «Я маю право на спілкування з іншими» («Оточуючі мають право на спілкування зі мною»); «Я маю право на турботу батьків» («Батьки мають право на мою турботу»).

«Віночок толерантності»

Мета: розуміння поняття «толерантність» за допомогою добору слів синонімічного ряду.

Обладнання: намальований віночок з стрічками різного кольору, олівці, фломастери.

Учасникам пропонується написати на стрічках намальованого українського віночку якості людини, які розкривають поняття толерантності (терпимість, об'єктивність, оригінальність, впевненість у собі, повага до себе та інших, людяність, ласкавість, лагідність, злагода, розсудливість, активність, надійність, тактовність, ініціативність, милосердність, співчуття, товариськість, турботливість, дружність та інші).

Для виховання поваги до себе

**(почуття власної гідності, впевненості у собі, розуміння
унікальності та неповторності кожного)**

«Хто я?»

Мета: допомогти дітям усвідомити свої ролі у житті, унікальність і неповторність кожного, сприяти розвитку впевненості у собі.

Обладнання: аркуш паперу, олівці, фломастери.

На аркуші паперу у центрі учень пише велику букву «Я» і проводить промені в різні сторони. На промені зазначає ролі, які він виконує у життя. Наприклад: школяр, син, онук, друг, українець та інше. Потім кожен підходить до інших і розповідає про свої ролі.

Обговорення за запитаннями:

Які ролі об'єднують Вас?

Чим Ви відрізняєтесь?

Які ролі виконувати важко? Чому?

За що Ви поважаєте себе?

Що допомагла зрозуміти Вам ця вправа?

«Мій портрет в проміннях сонця»

Мета: допомогти дітям усвідомити свої власні позитивні риси характеру, унікальність і неповторність кожного, сприяти розвитку впевненості у собі.

Обладнання: аркуш паперу, олівці, фломастери.

Кожен малює сонце, у центрі сонячного кола пише своє ім'я або малює свій портрет, а вздовж сонячних променів записує свої позитивні риси. Потім кожен зачитує список своїх рис, прикріплює сонце на дошці. По закінченні всі діляться почуттями і враженнями від вправи.

Обговорення за запитаннями:

Якою рисою Ви пишаєтесь найбільше?

Які риси характеру хочете виховати?

Що відчували, коли виконували вправу?

«Хто це?»

Мета: допомогти дітям усвідомити свої власні позитивні риси характеру, унікальність і неповторність кожного, сприяти розвитку впевненості у собі.

Обладнання: аркуш паперу, олівці, фломастери, конверт.

Кожен учень на окремому аркуші записує яким він бачить себе (характеристики, риси характеру, інтереси), починаючи кожне речення із займенника «Я». Всі аркуші вчитель збирає і складає у конверт. Далі вчитель бере по черзі аркуші, що лежать у конверті, і зачитує їх, не називаючи автора, а завдання групи полягає в тому, щоб відгадати його.

Додаток К**Виховуючі ситуації****Ситуація «На змаганнях»**

Андрій брав участь у змаганнях і переміг, а його друг Максим бувостанній. Максимко дуже засмутився. Що ти запропонуєш вчинити Андрію?

Заспокоїть, попросить не плакати.

Запропонує тренуватися разом.

Запропонує навчити швидко бігати.

Дасть поради, як навчитися швидко бігати, розкриє свої секрети.

Ситуація «У театрі»

Першокласники прийшли до цирку на виставу. Роздягнувшись, діти швидко зайняли місця у першому ряду. Марійка розгубилася, бо їй не вистачило місця. А її подруга Наталя навіть не звертала на неї уваги. Як ти запропонуєш вчинити Наталці?

Не звертати уваги, хай Марійка сама вирішує проблему.

Ситуація «Гра»

Твої однокласники грають в цікаву гру. Ти запізнився, а гра розпочалась. Однокласники не хочуть брати тебе до гри. Як ти вчиниш?

Скажу чарівне слово «будь ласка» і дуже попрошу взяти мене до гри.

Ображусь і скажу, що я теж не буду з ними гратися.

Почекаю, коли гра закінчиться і тоді будемо разом грати в іншу.

Ситуація «За партою»

Учитель пересадив до вас учня, який з певних причин вам не подобається. Як ти вчиниш?

Буду ігнорувати, не помічати його, намагатимусь переконати вчителя змінити рішення. Буду дражнити, насміхатись.

Спробую встановити контакт, запитаю про його інтереси, розповім про клас.

Ситуація «Цукерки»

Мама дала Петрикові цукерки, щоб він пригостив своїх друзів. Коли хлопчик вийшов у двір, то побачив серед друзів свого кривдника – Сашка. Як вчинити Петрику?

Пригостити всіх своїх друзів і Сашка також.

Пригостити цукерками своїх друзів, а Сашка – не пригостити, зробити вигляд, що не помітив.

Пригостити цукерками своїх друзів, а Сашку запропонувати свою дружбу і пригостити цукеркою.

Знайди рішення

Ситуація 1

Ви б хотіли відчинити вікно в кімнаті, але знаєте, що в класі є такі учні, які не погодяться. Знайдіть найввічливіший спосіб переконати їх, що вам це треба. Які фрази та вчинки можуть образити ваших співбесідників?

Ситуація 2

Ви за кордоном. Вас запросили в гості в сім'ю. На вечерю спеціально для вас було подано національне блюдо. Але ви відразу зрозуміли, що воно не смачне. Що ви скажете хазяям, щоб не образити їх?

Ситуація 3

Уявіть себе керівником групи, яка працює над проектом. Один з її членів перебуває в постійному конфлікті з іншими. Які ваші пропозиції щодо встановлення дружньої атмосфери в колективі?

Ситуація 4

До класу прийшов новий учень. Чи цікаво вам спілкуватися з ним? Як ви будете поводитися на початку його перебування в класі?

Обговорення за запитаннями:

Яку роль було важко виконувати? Чому?

Що ви відчували під час гри?

Що важливе для себе Ви зрозуміли?